

UDK 314.7 (497.5 Dubrovnik) "1817"
94 (497.5 Dubrovnik) "1817"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. studeni 2008.
Prihvaćeno za tisak: 15. travnja 2009.

Politička djelatnost Dragojla Kušlana 1847.-1867.

Tomislav Markus
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
Zagreb
Republika Hrvatska
e-mail: tmarkus@isp.hr

Autor analizira političko djelovanje Dragutina Kušlana (1817.-1867.), hrvatskog političara iz Banske Hrvatske od sredine 1840-ih godina do smrti. Kušlan je u vrijeme ilirskoga pokreta pripadao Narodnoj stranci i neposredno prije revolucije 1848. nastojao je neuspješno stvoriti novu stranku s radikalnijim društvenim i političkim programom. U vrijeme revolucije 1848. zastupao je, kao urednik lista "Slavenski Jug", koncepciju austroslavizma, tj. preuređenje Habsburške Monarhije u pluralnu saveznu državu ravnopravnih naroda, kojoj je bi pripadala teritorijalno ujedinjena Hrvatska. U proljeće 1849. nastojao se povezati s revolucionarnom mađarskom vladom, ali to je bio njegov osobni pothvat. Nakon obnove ustavnog stanja bio je veliki bilježnik Zagrebačke županije 1861-1863. i sastavio je mnoštvo predstavlki. U njima se zalagao za državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine, te njezinu ravnopravnost s Ugarskom. Kao pripadnik opozicijske Narodno-liberalne stranke uklonjen je 1863. s mjesta velikog bilježnika. Bio je odlučan protivnik austrijskog centralizma, iako je i 1860-ih, u privatnim rukopisima, zastupao potrebu federalizacije Monarhije. I 1840-ih i 1860-ih godina Kušlan je osuđivao mađarsku hegemonističku politiku i negiranje prava na autonomiju i nacionalnu ravnopravnost drugim ugarskim narodima.

Ključne riječi: Dragojlo Kušlan, 19. stoljeće, politika, austroslavizam, ilirski preporod, Habsburška monarhija

1. Od municipalnih prava do austrijske federacije: prvo razdoblje Kušlanovog djelovanja

Osnovno obilježje političkog stanja Banske Hrvatske od kraja XVIII. do sredine XIX. stoljeća bila je ukliještenost između centralističkih pretenzija Bečkog dvora

s jedne i rastućeg mađarskog nacionalizma s druge strane.¹ Nakon otvorenog apsolutizma Josepha II. 1780-ih godina Hrvatski je sabor prihvatio i formalnu podređenost Hrvatske i Slavonije Ugarskom namjesničkom vijeću, iako uz ogradu da se to može promijeniti kada ove povrate teritorijalni integritet. U otporu protiv latentne opasnosti bečkog apsolutizma hrvatsko se plemstvo nastojalo osloniti na mnogo jače ugarsko plemstvo. No pokazalo se da i otuda prijeti velika opasnost po ionako skućenu autonomiju šest hrvatsko-slavonskih županija. Nakon 1815. Ugarski je sabor sve češće donosio zakone, koji su zadirali u hrvatsku autonomiju, iako ih je kralj uglavnom odbio sankcionirati. Mađari su zabranjivali hrvatskim zastupnicima u Ugarskom saboru da govore latinski, tražili su da Hrvati isključivo koriste mađarski u dopisivanju s ugarskim oblastima i nastojali su proširiti učenje mađarskog u Hrvatskoj i Slavoniji. Posebno je opasno bilo nastojanje Mađara da se tri slavonske županije, koje su od ranije slale zastupnike i u Ugarski sabor, što više odvoje od Zagreba i povežu s Ugarskom. Tadašnja je Hrvatska bila teritorijalno razjedinjena, Dalmacija i Istra bile su pod neposrednom austrijskom upravom, dok je Vojnom granicom upravljalo Ministarstvo rata u Grazu i Beču.

Od početka 1830.-ih godina glavni nositelj otpora velikomađarskoj politici postaje nova nacionalna inteligencija. Njezini su pripadnici bili različitog društvenog porijekla – plemići, srednja građanska klasa, svećenici, graničarski oficiri – i donekle različitog etničkog porijekla, ali ujedinjavalo ih je nastojanje da obrane i, eventualno, uvećaju hrvatsku autonomiju. Neki su bili konzervativno orijentirani, ali većina je nastojala oko utemeljenja i razvoja ustanova novog građanskog društva, umnogome po uzoru na slična nastojanja u Ugarskoj. Josip Kušević (*De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, 1830.) Ivan Drašković (*Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućim zakonotvorcem kraljevinah naših*, 1832.) i Ivan Derkos (*Genius patriae super dormientibus suis filiis*, 1832.) svojim su brošurama učvršćivali svijest o potrebi zajedničkog otpora mađarskoj politici i obrani hrvatske autonomije. Ljudevit Gaj je, osnivanjem *Novina horvatzkih* 1835., dao glasilo novom nacionalnom pokretu. U prvoj godini izlaženja njegove su novine uglavnom koristile kajkavštinu, koja je do tada bila podjednako u procesu jezične standardizacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. No, računajući na znatno brojnije čitateljstvo u Slavoniji, Dalmaciji i Vojnoj granici, već iduće godine počeo je koristiti štokavštinu. Jedan od širih ciljeva ilirskog pokreta bilo je kulturno povezivanje južnoslavenskih naroda, posebno onih unutar Habsburške monarhije.

¹ O tom razdoblju detaljno pišu: Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1958.; Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973.; Isti, *Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret*, Zagreb 1988.; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875.*, Zagreb 1989.; Arnold SUPANN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918)*, Zagreb 1999.; Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002. i drugi.

Osnovni je cilj hrvatskog nacionalnog pokreta 1830-ih i 1840-ih godina bio obrambeni, tj. nastojala se sačuvati postojeća autonomija u obliku municipalnih prava. U tome su ilirci imali uglavnom prikrivenu podršku Bečkog dvora, koji nije sa simpatijama pratio sve jači mađarski pokret sa njegovim sve izraženijim separatističkim tendencijama. Na inicijativu dvorskih krugova 1845. došlo je do povezivanja između ilirske Narodne stranke i mađarskih konzervativaca, koji su, barem formalno, bili spremni poštivati hrvatska municipalna prava. Tijekom 1840-ih godina dolazi do pojave prvih političkih stranaka – u smislu grupe političkih istomišljenika, koji djeluju oko određenih novina i na izborima – u modernoj Hrvatskoj. Kod više županijskih i gradskih izbora došlo je do fizičkih obračuna između pripadnika Narodne stranke i Hrvatsko-vugerske stranke, koja je bila izrazito antiaustrijski orijentirana i sklona suradnji s mađarskom opozicijom. Potonja je najveći uspjeh postigla kada je ovladala Zagrebačkom županijom od 1845. do proljeća 1848. No, Narodna je stranka u cjelini imala znatno veći uspjeh i prevagu u svim ostalim županijama. U Saboru njezina je prevlast zajamčena kraljevom zabranom da seljačko plemstvo, koje je većim dijelom bilo antilirski raspoloženo, ima osobno pravo glasa.

Osnovna je društvena orijentacija Narodne stranke bila prilično konzervativna. U Gajevim novinama postojali su brojni oštri napadi na Mađare, ali najbitnija društvena pitanja – posebno kmetstvo – potpuno su prešućivana. Ilirci su nastojali oko kulturnog razvoja i osnivanja pojedinih ustanova, ali u glavna ekonomska i društvena pitanja nisu zadirali. Postojala je opasnost da potenciranjem seljačkog pitanja dođe do otuđivanja većine plemića, koji su još bili glavna politička snaga i jedini, koji su imali pravo glasa u upravnim i državnim organima. Izbjegavalo se i pitanje uvođenja hrvatskog jezika, osim nekih sporadičnih pokušaja – poput slavnog govora Ivana Kukuljevića u Saboru 1843. – ali saborska ih je većina brzo odbacila. Plemstvo je nastojalo oko očuvanja privilegija i za to je smatralo neophodnim upotrebu latinskog kao službenog jezika. No, takva je konzervativna orijentacija dovela do radikalizacije unutar Narodne stranke i do prvog značajnijeg političkog angažmana baruna Dragojla Kušlana.

Kušlanova obitelj bila je porijeklom iz Kranjske i doselila se u Hrvatsku sredinom XVIII. stoljeća.² Kušlan se rodio 12. siječnja 1817. u Krapini. Nakon školovanja u Zagrebu, Pečuhu, Grazu i Pešti postao je 1839. advokat u Križevcima, gdje je izabran za bilježnika Križevačke županije. Kasnije je prešao u Karlovac, koji je

² Osnovne podatke o Kušlanu do 1848. donosi Milan PRELOG, *Slavenska renesansa 1780.-1848.*, Rijeka, 2007., (prvo izd. 1924.) 407.-408. Kušlanova politička djelatnost nije bila, koliko nam je poznato, predmet neke posebne rasprave, ali njegovo se ime često spominje u mnogim znanstvenim studijama, koje su osvijetlile pojedine aspekte njegove političke i javne djelatnosti npr: J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848.-49.*, Zagreb, 1979.; Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992.; Tomislav MARKUS, *Slavenski Jug 1848.-1850. i hrvatski politički pokret*, Zagreb, 2001.; Vlasta ŠVOGER, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.-1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb, 2007. Ovaj je rad pokušaj da se Kušlanovo politička djelatnost analizira u cjelini.

tada uz Zagreb bio središte ilirskog pokreta. Već prije 1848. bio je na glasu po radikalnijim nazorima i često spominjan kao pokretač nereda kod pojedinih županijskih restauracija, poput onih u Zagrebu 1842. i 1845. zbog čega se jedva opravdao pred kraljevskim komesarom. Sudjelovao je u rasturanju ilegalnog periodičkog lista "Branislav" 1844.-1845. u kojem su ilirci/narodnjaci iznosili svoja stajališta i napadali Mađare i domaće mađarone. Prvi je 1847. sastavio zapisnik karlovačkog poglavarstva na narodnom jeziku. Krajem 1846. Kušlan je s Ivanom Mažuranićem osnovao rodoljubno društvo u Karlovcu u kojem je bio tajnik i povremeno držao govore i predavanja. Desetak članova tog društva obavezalo se da će govoriti isključivo narodnim jezikom i da će svaki mjesec nešto napisati ili prevesti, posebno ako ima znanstvenu vrijednost. U svojoj izgubljenoj autobiografiji Kušlan je naveo da je to društvo moglo "uroditi prekrasnim plodom", ali je 1847. prestalo s djelovanjem.³

Karlovačka grupa "napredovacah" iz Narodne stranke, čiji su najistaknutiji članovi bili Kušlan i Ivan Mažuranić, nastojali su, prema sporadičnim podacima, osnovati novu stranku s radikalnijim političkim programom oko 1847. Krajem 1847. Kušlan je sastavio nacrt programa "napredovacah hrvatsko-slavonskih" u kojem je navedeno da je mlađe pripadnike Narodne stranke na akciju potaknuo nedovoljno zalaganje "vođa" oko promicanja narodne samostalnosti. "Vođe", tj. stariji i konzervativniji članovi Narodne stranke, u tom se proglašenju kritiziraju da više vode računa o svojim osobnim interesima, nego o narodnim i ustavnim slobodama. Nacrt traži slobodni razvitak hrvatsko-slavonske "narodnosti" u tijesnom savezu s Ugarskom. Dopušta se i povezivanje s mađarskom radikalnom opozicijom pod uvjetom da ova prizna hrvatsku autonomiju, ali nema govora o antiaustrijskim tendencijama.⁴ Nezaдовоľni konzervativnom orijentacijom većine narodnjaka Kušlan i njegovi sumišljenici počeli su se kretati u pravcu stvaranje posebne stranke s liberalnim programom. No ta nastojanja nisu odmakla dalje od početka, jer je povećanje mađarskog pritiska natjeralo narodnjake da ostanu jedinstveni. Radikalnija orijentacija karlovačke grupe narodnjaka vidjela se i odluci karlovačkog poglavarstva krajem 1847. da se odmah, ne čekajući kraljevo odobrenje, provede odluka Hrvatskog sabora o hrvatskom jeziku kao službenom. Taj su postupak slijedile i mnoge druge oblasti u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno prije izbijanja revolucije.

U ožujku 1848. u Beču su izbili neredi, koji su doveli do bijega omraženog kancelara Metternicha i proklamiranja ustavnih sloboda.⁵ U Mađarskoj su prevlast

³ J. ŠIDAK, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb, 1981., 270.

⁴ Tekst nacrta objavio je J. Šidak, "Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848", *Historijski zbornik*, XIII., 1960., 205.-206. O tome detaljnije J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, 125.-151.; ISTI, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, 271.

⁵ O revoluciji 1848.-1849. u Monarhiji i Hrvatskoj: Inna LEŠČILOVSKAJA, *Obšćestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849*, Moskva, 1977.; J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*; P. KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb, 1986.; Ivo PERIĆ, *Hrvatski*

stekli radikalniji elementi, koji su od kralja iznudili dopuštenje za stvaranje samostalne mađarske vlade s resorima vanjskih, vojnih i financijskih poslova. Mađarski je sabor u travnju 1848. donio ustavne zakone, koji su Mađarsku pretvorili u *de facto* samostalnu državu. Predviđeno je komadanje Trojedne kraljevine, jer se Slavonija i Vojna granica trebala neposredno priključiti Mađarskoj, a prividna autonomija bi se ostavila tek kod tri uže hrvatske županije. Hrvatski se politički pokret od početka suprotstavio tim mađarskim zahtjevima. Više je narodnih skupština i lokalnih poglavarstava donijelo proglose u ožujku i travnju 1848. u kojima se traži očuvanje cjelovitosti Habsburške Monarhije, uvođenje ustavnih i građanskih sloboda, ukidanje kmetstva, osnivanje narodne garde i drugo. Bečki je dvor hrvatskim banom imenovao graničarskog pukovnika Josipa Jelačića, koji je od prije bio poznat kao ilirac, ali i čovjek odan Dvoru. Narodna je stranka Jelačića prihvatila kao narodnog čovjeka, ali i vojnika sposobnog da organizira otpor protiv mađarske vlade. Jelačić je prekinuo službene odnose s mađarskom vladom, proglasio ukidanje kmetstva, odstranio mađaronsku vlast u Zagrebačkoj županiji i sazvao Hrvatski sabor. Tijekom ožujka i travnja 1848. bilo je čestih pokušaja i prijedloga da se nađe neki *modus vivendi* s Mađarima, ali oni su ubrzo zamijenjeni sve izrazitijim antimadžarskim raspoloženjem. Promadžarski elementi – pristalice bivše Horvatsko-vugerske stranke, otišli su u emigraciju, promijenili političko opredjeljenje ili se politički pasivizirali. Bečki je dvor, posebno u slučaju Hrvata, igrao dvostruku igru, jer je formalno podupirao mađarsku vladu, ali ništa nije činio da bi pomogao stvarno provođenje mađarskih namjera. To se posebno vidjelo u ljeto 1848. kada je Jelačić formalno svrgnut s banske časti, ali u Innsbrucku je tretiran kao hrvatski ban i u tom je svojstvu pregovarao s predsjednikom mađarske vlade. Tada dinastija još nije mogla otvoreno istupiti protiv mađarskog pokreta i izjasniti se za obnovu jedinstva Carstva.

Hrvatski sabor, koji je zasjedao s prekidima u lipnju i srpnju 1848., potvrdio je glavne Jelačićeve naredbe: odvajanje Trojedne kraljevine od Ugarske i pridruženje ustavnim austrijskim pokrajinama, postignuće teritorijalne cjelovitosti i odgovorne vlade. Usprkos željama nekih zastupnika da se očuva savez s Ugarskom, velika većina zastupnika bila je za sankcioniranje *de facto* prekinutih odnosa i političku preorijentaciju Trojedne kraljevine prema austrijskim pokrajinama. Sabor je priznao financijske, vojne i vanjske poslove kao zajedničke za sve zemlje Monarhije, ali samo u okviru ustavnog i parlamentarnog poretka i uz poštivanje hrvatske političke i državne autonomije. Pri tome nije tražio preuređenje Habsburške monarhije u federaciju ravnopravnih država i naroda na austroslaviističkim osnovama, ali ta se ideja tada pojavila u zagrebačkom tisku, posebno u

državni sabor 1848.-2000., I., Zagreb, 2000.; T. MARKUS, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine*, Zagreb 2000.; ISTI, *Slavenski Jug*; ISTI, *Zagrebački politički listovi 1848.-1850. godine*, Zagreb, 2005.; V. ŠVOGER, *Südslawische Zeitung 1849.-1852.*, Zagreb, 2002.; ISTA, *Zagrebačko liberalno novintvo*; Arijana KOLAK, *O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti Banske Hrvatske 1848-1849.*, Zagreb, 2006. (magistarski rad u rukopisu).

člancima Bogoslava Šuleka. Donesen je i zaključak o stvaranju posebne hrvatske vlade ili "državnog vieća". Proglašen je i politički savez Trojedne kraljevine sa Srpskom vojvodinom pri čemu je sporno pitanje Srijema nejasno razriješeno i istaknuta je želja za povezivanjem i sa slovenskim pokrajinama. Sabor je uputio proglas stanovništvu Dalmacije, pozivajući ga na sjedinjenje s Banskom Hrvatskom na temelju povijesnih i etničkih veza. Od kralja je tražio da se iz Hrvatske više ne upućuju nove graničarske jedinice, jer bi njezina obrana – mislilo se protiv Mađara – postala ugrožena. Prije prekida zasjedanja u srpnju 1848. Sabor je u nekoliko proglasa osudio velikomađarsku politiku i na jednom mjestu usputno naveo potrebu reorganizacije Austrije u pluralnu federativnu državu ravnopravnih naroda. Krajem srpnja 1848. obavljani su, uz posredovanje nadvojvode Johanna, pregovori u Beču između Jelačića i predsjednika mađarske vlade L. Batthyanyja. Pregovori su završili neuspješno, jer mađarska strana nije željela pristati na zajedničke poslove za cijelu Monarhiju, odnosno odustati od faktične samostalnosti svoje zemlje. Mađarima je neprihvatljiv bio i zahtjev za priznavanjem Srpske vojvodine. U proglasu hrvatskoj javnosti 6. kolovoza 1848. Jelačić je istaknuo da je od Mađara tražio priznanje zajedničkih poslova, priznaje Vojvodine i slobodno korištenje hrvatskog jezika u komunikaciji s ugarskim ovlastima. Tadašnja hrvatska javnost, posebno listovi *Agramer Zeitung* i *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* osuđivale su mađarsku politiku, podupirale srpski nacionalni pokret u južnoj Mađarskoj i zalagale se za opstanak i obnovu teritorijalne cjelovitosti Monarhije. Bogoslav Šulek, tada urednik Gajevih *Novina*, bio je najistaknutiji u zalaganju za austroslavističko preuređenje Habsburške monarhije. No to je bilo i stajalište mnogih drugih istaknutih nacionalnih djelatnika u Hrvatskoj, uključujući, kako ćemo vidjeti, i mnoge suradnike u *Slavensko Jugu*.

Dragutin Kušlan vrlo je aktivno sudjelovao u tadašnjim političkim događajima. Bio je član zagrebačke narodne skupštine 22. ožujka 1848. na kojoj je izabran da ode do Josipa Jelačića, graničarskog pukovnika u Glini da ga zamoli da prihvati izbor za bana. Krajem ožujka nalazio se u brojnom hrvatskom poslanstvu u Beču, gdje je sudjelovao u izradi proglasa Slovincima i dao tiskati 10.000 primjeraka "Zahtěvanja naroda". U Beču je sudjelovao u brojnim susretima Hrvata s predstavnicima drugih slavenskih naroda u Austriji krajem ožujka i početkom travnja 1848. U svibnju 1848. bio je perovođa Banskog vijeća u kojem je sudjelovao u sastavljanju izbornog reda za Sabor. Krajem svibnja Kušlan je, zajedno s M. Pricom, S. Vrazom i J. Prausom, otputovao u Prag zbog sudjelovanja u Slavenskom kongresu i zato nije mogao sudjelovati u radu Hrvatskog sabora. Sabor je odustao od namjere da pošalje posebno poslanstvo i opunovlastio je navedenu četvoricu kao svoje zastupnike na Slavenskom kongresu i u Češkom saboru da rade u interesu Trojedne kraljevine i uzajamnosti slavenskih naroda u Austriji.⁶ Kušlan je bio

⁶ Iskra IVELJIĆ – Josip KOLANOVIĆ – Nikša STANČIĆ, *Hrvatski državni sabor I*, Zagreb 2001., 543., čl. X. zapisnika Sabora.

vrlo aktivan u radu Južnoslavenske sekcije u kojoj je imao dužnost prvog bilježnika. Sekcija je na njegov upit 7. lipnja 1848. je li u interesu slavenskih naroda da austrijska savezna država stupi u politički savez s Njemačkom, donijela negativan odgovor. Na sjednici velikog odbora Kongresa istog dana Kušlan je napao vođe slovačkog pokreta zbog prevelikog popuštanja mađarskoj vladi i naveo da Slaveni s njom ne mogu surađivati. Za Kušlana cilj mora biti austrijska federacija i zato se ne mora tražiti opstanak Ugarske. Kušlan je sudjelovao i u radu poljsko-rusinske sekcije kao predstavnik južnoslavenske sekcije.⁷

Nakon nasilnog rastjerivanja Slavenskog kongresa Kušlan se vratio u Hrvatsku gdje je izabran kao zastupnik Zagrebačke županije, općina Cvetković, Draganić i Perovina. U tom je svojstvu sudjelovao u radu Hrvatskog sabora u vrijeme njegovog drugog zasjedanja krajem lipnja i početkom srpnja 1848. Nije se posebno isticao u saborskom radu, ali govorio je u nekoliko navrata i naveo kratke, ali, kako će se pokazati, dalekosežne primjedbe. Prilikom dodjele diktatorskih ovlasti Jelačiću napomenuo je da bi one morale važiti samo za slučaj rata, a ne za sve političke okolnosti.⁸ U debati oko izrade reprezentacije nadvojvodi Johannu Kušlan je izrazio sumnju da se s Mađarima može postići bilo kakav dogovor. No, ujedno je upozorio da su Nijemci, koji se jako boje slavenskih naroda, snažniji neprijatelj od Mađara.⁹ U nekoliko kratkih primjedbi izjasnio se za obnavljanje starih povlastica grada Senja i za ukidanje cehova u Vojnoj granici.¹⁰ Prema podatku iz jednih kasnijih memoara Kušlan je održao "vatren govor" o potrebi darivanja dragocjenosti za fond za naoružanje naroda.¹¹ Nema podataka kakav je stav Kušlan zauzeo u seljačkom pitanju, ali vjerojatno je, s obzirom da su tako učinili mnogi kasniji suradnici u *Slavenskom Jugu*, pristao uz prijedlog Franje Žigrovića po kojem se ukidaju manja kraljevska prava, a seljaci imaju pravo korištenja drva iz vlastelinske šume, dok vlastela imaju pravo na odštetu, koju im jamči država. Uz ta je stajališta Kušlan pristajao i kasnije, pogotovo u manjim komentarima u *Prijatelju puka*.

Tijekom kolovoza 1848. došlo je do daljnjeg pogoršanja u hrvatsko-mađarskim odnosima, kako zbog mađarskog nastojanja da povećaju utjecaj u pojedinim dijelovima Slavonije, tako i zbog sve žešćih borbi i okrutnosti na mađarsko-srpskom ratištu. Austrijskom pobjedom u sjevernoj Italiji nad Pijemontom učvršćena je carska pozicija i olakšana Jelačićeva intervencija protiv mađarske vlade. Kralj je početkom rujna poništio protubanske manifeste i Jelačiću vratio sve ovlasti. Iz krugova bliskih carskom dvoru Jelačić je primao poticaje da počne s intervencijom, čiji je osnovni cilj bio uništenje mađarske samostalnosti i obnova cjelovitosti Habsburške monarhije. Takva je intervencija primarno bila u interesu bečkog

⁷ O djelatnosti Kušlana i južnoslavenske sekcije u Pragu detaljno govori PRELOG, n. dj., 417.-473.

⁸ IVELJIĆ-KOLANOVIĆ-STANČIĆ, n. dj., 463.

⁹ IVELJIĆ-KOLANOVIĆ-STANČIĆ, n. dj., 479.

¹⁰ IVELJIĆ-KOLANOVIĆ-STANČIĆ, n. dj. 491., 510.

¹¹ J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, 138.

dvora, ali tada su mnogi, ne samo među Hrvatima, vjerovali da se može upotrijebiti u prilog ostvarenja nacionalne ravnopravnosti. Intervenciju je podupirala i hrvatska javnost, smatrajući da će biti u interesu nemađarskih naroda. U proglasu narodu u rujnu 1848. Jelačić je intervenciju opravdao ustrajavanjem mađarske vlade na političkom separatizmu, posebno zajedničkih poslova za cijelu Monarhiju, i odbijanje narodne ravnopravnosti, posebno srpskih zahtjeva. Prije odlaska u rat Jelačić je donio uredbu o organizaciji Banskog vijeća ne kao neformalne vlade, već kao upravnog organa odgovornog njemu osobno.

U tim je okolnostima 6. kolovoza 1848. počeo izlaziti *Slavenski Jug* kao svojevrsni nastavak *Saborskih novina*, koje su neredovito izlazile u lipnju i srpnju 1848. Po nekim starijim tvrdnjama Kušlan se iz Praga vratio sa znatno radikalnijim stavovima i počeo provoditi politiku suprotnu Jelačićevoj. Navodno je, po tom tumačenju, nezadovoljstvo Kušlana i njegovog kruga došlo do izraza pokretanjem posebnih novina.¹² Nešto je blaža tvrdnja da je pokretanje *Slavenskog Juga* bio javni izraz skrivenog sukoba radikalno orijentiranih županija i konzervativnijeg Banskog vijeća u pitanju odnosa prema pripadnicima bivše Horvatsko-vugerske stranke.¹³ Izvori, međutim, takvo tumačenje ne potvrđuju. U proglasu 25. srpnja 1848. budući urednici Dragutin Kušlan i Nikola Krestić¹⁴ obavijestili su javnost o skorom pokretanju novog lista. U njemu su pravili razliku između prve faze narodnog preporoda 1835.-1848. u kojem je došlo do osvještavanja naroda, i druge faze političkog života, koje je započela revolucijom i u kojoj je normalno da postoje različita mnijenja. Pojavu novog lista objašnjavali su ne samo novom fazom političkog života već i zaostalošću Hrvata za susjednim južnoslavenskim narodima, jer Srbi imaju tri, a Slovenci dva politička lista. Ime lista otkriva njegov osnovni pravac, jer će podupirati slavenske i južnoslavenske interese: "U ovo doba gdje se svi narodi jedne kèrvi i jezika užje skopčati žele, gdi je gotovo već zavladała ona blaga za narode jedino spasonosna misao, da odsele političke granice dèržavah nebudu planine, rèke i mora, već jezik naroda onoga koj u dèržavi kojoj stoji, u ovo doba mislimo, da je i nam Slavjanom već prispèlo vrème moralnog sdruženja." List će nastojati da se Slaveni što bolje upoznaju i povezu po uzoru na njemačka nastojanja. Politička orijentacija lista biti će demokracija uz uvažavanje trenutnih monarhijskih tradicija.¹⁵ Isti su dan Kušlan i Krestić uputili poziv mnogim hrvatskim i nekim stranim javnim djelatnicima i književnicima da surađuju člancima u novom listu.

¹² M. PRELOG, n. dj., 549.

¹³ O tome detaljnije T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 61. Već je Jaroslav Šidak pobio takve tvrdnje – koje su ranije iznosili Josip Horvat, Milan Prelog, Vaso Bogdanov, Vladimir Koščak i drugi pisci - o *Slavenskom Jugu* kao glasilu neke posebno radikalne i revolucionarne grupe o kojoj u ljeto i jesen 1848. ne može biti govora (J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, 197.-289.).

¹⁴ N. Krestić (1824.-1887.) bio je tada odvjetnik u Zagrebu, a 1873.-1884. predsjednik Hrvatskog sabora. Iako se u prvo vrijeme potpisivao kao suurednik, prvi je urednik *Slavenskog Juga* bio Kušlan.

¹⁵ T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 60.-61.

U proglasu Kušlan i Krestić su naveli da će *Slavenski Jug* nastoji doprinijeti političkoj naobrazbi zaostala naroda kako bi mogao bolje koristi svoje novostečena prava. Stoga će jednom tjedno, kao dodatak jednom broju lista, izlaziti *Prijatelj puka*, koji bi trebao jednostavnim rječnikom prostom narodu objašnjavati osnovna načela za koje se zalaže *Slavenski Jug*. Pošto je gotovo sve priloge u *Prijatelju puka* napisao Kušlan treba nešto reći o tom dodatku. *Prijatelj puka* izlazio je od 9. kolovoza do 29. studenog 1848. U njemu dominiraju teme o kritici velikomađarske politike, slavenskoj i južnoslavenskoj uzajamnosti, austroslavizmu, narodnosti, demokraciji i ustavnoj monarhiji, tj. teme koje su dominirale i u *Slavenskom Jugu*, samo izražene jednostavnijim rječnikom. Od takvog intelektualizma, tipičnog za mnoge tadašnje nacionalne liberale, prosti nepismeni puk nije imao nikakve koristi. Na pojedinim mjestima Kušlan je isticao važnost ukidanja kmetskih odnosa i obećavao donošenje korisnih poljodjelskih savjeta, ali to obećanje nije ispunio. Uzrok zaostalosti naroda Kušlan je nalazio u zaostalom školstvu, neobrazovanim učiteljima, pomanjkanju učionica i narodnih knjiga. Kmetstvo je tumačio kao posljedicu tuđinskog – posebno njemačkog i mađarskog – utjecaja, koje je drevnim Slavenima bilo nepoznato. Kušlan se, sukladno svojim nacionalnim stavovima, zalagao za harmonične odnose između pojedinih društvenih slojeva, smatrajući da seljaštvo ne treba odbijati obrađivati plemićku zemlju uz pristojnu plaću. No ponegdje je osuđivao plemstvo zato što je stoljećima obični puk držao u zaostalosti. Propagirao je i učlanjivanje seljaštva u narodne straže kao sredstvo izgradnje patriotske svijesti i toleranciju prema pripadnicima drugih vjera, tj. katolika prema pravoslavicima i obratno. Kušlan je podupirao saborski zaključak o ukidanju kmetskih podavanja uz odštetu plemstvu. Seljacima je preporučivao da uz naknadu obrađuju vlastelinske zemlje ako ne žele gladovati. U *Prijatelju puka* česta je osuda Mađara i velikomađarske politike, što je tada stav tipičan i za *Slavenski Jug*.¹⁶

Jelačićev prelazak preko Drave bio je, usprkos podršci hrvatske javnosti prije svega u austrijskom interesu i značio je veliki skok u tamu. Nositelji hrvatske politike nisu imali nikakve garancije, od kralja i austrijske vlade, da će biti uvaženi osnovni zahtjevi hrvatskog političkog pokreta, koje je formulirao Hrvatski sabor, posebno državna autonomija i teritorijalna cjelovitost Trojedne kraljevine. Što se tiče zahtjeva za narodnom ravnopravnošću pokazat će se da ona može postojati i u uvjetima neustavnog birokratskog poretka, koji jednako pritišće sve narode. Još su manje realno mogli izgledati zahtjevi za austroslavističkim preuređenjem Monarhije, koji su se često isticali u hrvatskom javnom mnijenju. No, tada se općenito smatralo da je najvažnije oružanom intervencijom odstraniti samostalnu mađarsku vladu i obnoviti jedinstvo Monarhije. Potcijenjena je žilavost konzer-

¹⁶ T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 167.-169. Koliko je *Prijatelj puka* išao ispred svojeg vremena vidi se po tome što je mnogo kasnije, 1870-ih godina, ostala neostvarena Šulekova ideja o pokretanju sličnog pučkog časopisa. Sličan časopis počeo će redovito izdavati tek braća Radić početkom XX. stoljeća.

vativnih snaga u Austriji, oko dinastije i carske vojske, kojima ustavni poredak i uvažanje nacionalnih težnja nije bilo u interesu. Početkom listopada 1848. kralj je raspustio Mađarski sabor, poništio sve njegove nesankcionirane zaključke i imenovao Jelačića kraljevskim komesarom i zapovjednikom carskih jedinica u Ugarskoj i Erdelju. No, te uredbe nikada nisu provedene, jer je Mađarski sabor, iako u okrnjenom sastavu, nastavio s radom, a Jelačić je ubrzo izgubio položaj komesara. Jelačićevi odredi sudjelovali su u gušenju bečke pobune u listopadu 1848., ali tada je već ban podvrgnut konzervativnom generalu Windischgrätzu. U studenom 1848. stalno jačanje reakcije dobilo je jasnu potvrdu u stvaranju nove austrijske vlade na čelu s F. Stadionom i F. Schwarzenbergom, tradicionalnim političarima, poznatim po konzervativnoj orijentaciji. Njihov je osnovni cilj bila obnova političkog i teritorijalnog jedinstva Monarhije, što je, ponajprije, značilo vojno slamanje mađarske revolucije. Kralj i car Ferdinand V., koji je pristao na velike ustupke Mađarima, abdicirao je početkom prosinca 1848. i na njegovo je mjesto došao osamnaestogodišnji Franz Joseph I. Hrvati su dobili neke sitne ustupke, poput Jelačićevog imenovanja guvernerom Dalmacije i Rijeke i Kulmerovog imenovanja ministrom bez lisnice u austrijskoj vladi, i mnoštvo praznih obećanja. Sredinom prosinca 1848. austrijska carska vojska, u koju su uključeni Jelačićevi odredi s banom kao jednim od carskih oficira, počela je ratne operacije protiv peštanske vlade.

Hrvatska je javnost općenito pozdravila Jelačićevu intervenciju protiv mađarske vlade, smatrajući da je u hrvatskom interesu i da će doprinijeti uništenju mađarske dominacije u Ugarskoj. Tijekom kolovoza i rujna 1848. u *Slavenskom Jugu* nema članaka, osim jednog, koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati Kušlanu. No, kao urednik sigurno je prihvaćao osnovne smjernice glavnih članaka. U tadašnjim tekstovima u *Slavenskom Jugu*, dominiraju iste teme i stavovi kao u ostala dva zagrebačka lista: osuda velikomađarske politike, nestanak tradicionalne (predožijske) Ugarske, preuređenje Monarhije u saveznu državu ravnopravnih naroda, državna autonomija i teritorijalna cjelovitost Trojedne kraljevine i njezino povezivanje sa susjednim Slovincima i ugarskim Srbima u posebnu političku jedinicu itd. U jedinom članku, koji bi se vjerojatno mogao smatrati Kušlanovim, kratko se objašnjavaju razlozi hrvatske borbe za nacionalnu samostalnost i obnovu Monarhije.¹⁷ Mnogi tekstovi u *Slavenskom Jugu* u rujnu 1848. poduprli su Jelačićevu intervenciju, ističući da nije u službi reakcije, već pravde i nacionalnih interesa slavenskih naroda. U pojedinim opaskama uredništva osuđuje se mađarski separatizam i nepriznavanje narodne ravnopravnosti u Ugarskoj, opravdava se Jelačićev pohod kao stvar slobode i ravnopravnosti austrijskih naroda i podupiru se vojvođanski Srbi u borbi protiv Mađara.¹⁸

¹⁷ *Slavenski Jug* (SJ) 8. IX. 1848., br. 15.

¹⁸ SJ 9. VIII. 1848., br. 2., 11. VIII. 1848., br. 3., 3. IX. 1848., br. 13.

U listopadu i studenom 1848. javljaju se prva glasnjia upozorenja u hrvatskoj javnosti oko mogućeg jačanja austrijske reakcije i opasnosti da ona izađe kao pobjednik iz revolucionarnih previranja. To je posebno bilo vidljivo oko gušenja bečke bune, koju je hrvatska javnost, smatrajući ju velikonjemački intoniranom, osudila, ali koja je nesumnjivo imala demokratske tendencije s kojima je ta ista javnost morala simpatizirati. Nasilje carske vojske, u čemu su se hrvatski graničari po običaju isticali, i represalije nakon gušenja bune ostavile su mučan dojam u hrvatskoj javnosti. Kušlan je bečku bunu, koju je općenito osudio, shvaćao kao logičnu posljedicu dotadašnjih previranja. Austrija je država skrpana od različitih narodnih elemenata i bez nasilja ne može se ni preobraziti ni povratiti mir. Austrija, isticao je Kušlan, ne može opstati kroz dominaciju Nijemaca i Mađara, niti pod starim predožujskim apsolutizmom. Pobuna je značila moralnu smrt za Ferdinanda kao njemačko-mađarskog kralja. U prilično radikalno intoniranom članku, kakav se još nije pojavio u hrvatskom tisku, Kušlan je naveo da su Slaveni i Rumunji ustali za Austriju kao saveznu državu slobodnih i ravnopravnih naroda. Oni ne smiju obnavljati njemačko-mađarsko prijestolje, već ustanoviti saveznu slavensko-rumunjsku državu.¹⁹

Radikalnost svojih stavova Kušlan je pokazao i u narednom članku u kojem je ponovio osudu bečke pobune kao stvar velikonjemačke i velikomađarske politike usmjerene protiv slavenskih naroda. Sukobe u Austriji Kušlan je tumačio kao krvni razdor između Nijemaca i Mađara, koji nastoje oko očuvanja svoje dominacije, i Slavena i Rumunja, koji žele narodnu ravnopravnost. Slaveni se mogu boriti za cara, ali kao vladara slavenskog prijestolja i to samo zbog narodnog interesa, ne zbog slijepe odanosti prema dinastiji. U slavenskom je interesu, smatra Kušlan, osnivanje savezne države osnovane na najširoj demokratskoj osnovi. Stoga bi slavenski narodi trebali tražiti opoziv svojih zastupnika iz austrijskog parlamenta jer se u Beču ne može slobodno vijećati, tražiti sazivanje novog parlamentarna u nekom slavenskom gradu, tražiti slamanje njemačke frakcije u Beču i mađarske u Pešti, prepustiti Talijanima i austrijskim Nijemcima da sami odluče o svojoj sudbini s tim da se Nijemci za sada ne smiju pridružiti njemačkom savezu.²⁰ I u kasnijem komentaru Kušlan je ponovio osudu bečke bune, smatrajući da je njezino nasilno gušenje bilo u interesu slavenskih naroda. No, ujedno je upozorio na mogućnost jačanja reakcije. No, tada je, kao i mnogi drugi ljudi ne samo u Hrvatskoj, vjerovao da obnova reakcije nije moguća, jer su Slaveni, zakleti neprijatelji reakcije, spasili dinastiju i Austriju. Slaveni, na koje bi se dinastija morala osloniti, žele političku slobodu i nacionalno emancipaciju od njemačkog i mađarskog gospodstva.²¹

¹⁹ SJ 11. X. 1848., br. 29. Temperamentno izražavanje dodatno je učvršćivalo uvjerenje, kod suvremenika i kasnijih povjesničara, o Kušlanovom "radikalizmu".

²⁰ SJ 18. X. 1848., br. 32.

²¹ SJ 12. XI. 1848., br. 43.

Kušlan je tada osudio dvoličnost dinastičke politike, koja, umjesto da podrži Jelačića i, Slavene, nastoji kabinetskom politikom utrti put reakciji. U kraljevom manifestu od 6. studenog 1848., u kojem se Jelačić podvrgava Windischgrätzu, Kušlan je vidio prvi korak prema obnovi apsolutizma. "Perfidna" dvorska politika u Slavenima vidi samo sredstvo za ostvarenje svojih sebičnih ciljeva. Takva bi politika, upozoravao je Kušlan, mogla Austriju pogurnuti u ponor, koji je jedva izbjegla.²² Usprkos radikalno intoniranim pojedinim rečenicama osnovni Kušlanovi stavovi nisu izlazili izvan temeljnih smjernica tadašnje hrvatske političke javnosti. Na to upućuje da je Kušlan podupro "Osnovu za savezno preporodjenje cesarevine austrijske", koju je Ognjeslav Ostrožinski objavio upravo u njegovom listu u listopadu i studenom 1848., ocijenivši ju kao "naše mnijenje veleumno". U tom je članku Kušlan podupro inicijativu za sazivanjem skupštine svih austrijskih naroda pod uvjetom da se ona ne održi ni u Beču ni u Pešti i da slavenski narodi budu predstavljeni kroz izabrane zastupnike, a ne s istaknutim pojedincima.²³ Kušlan i Krestić poduprli su Jelačićev proglas hrvatsko-slavonskim seljacima od 20. studenog 1848. u kojem ban navodi da su ukinute samo urbarske daće i da se vlastelinska imovina mora poštivati.²⁴

U ovo je vrijeme, kao prije i kasnije, austroslavizam ostao jedno od osnovnih orijentacija u hrvatskom javnom mnijenju.²⁵ Pojavilo se, ipak, jedno usamljeno mišljenje anonimnog autora, koji je smatrao da bi za Austriju brza propast bila najbolja, jer se ona može održavati samo na temelju nacionalnih sukoba. Unutar Austrije nacionalni problemi ne mogu se riješiti, već samo potiskivati i takva je Austrija stalna prijetnja europskom miru.²⁶ Iako je taj članak izazvao oštra reagiranja u Beču i Jelačićev zahtjev da se izradi tiskovni zakon on je prošao bez posljedica. U prosincu 1848. započela je intervencija c. kr. austrijske vojske protiv samostalne mađarske vlade i u početku se odvijala uspješno, jer je u siječnju 1849. zauzeta Pešta bez većih borba, a mađarska je vojska, tada još slabo organizirana, odbačena preko Tise. U to vrijeme dolazi do privremenog jačanja optimističnih tonova u hrvatskoj javnosti. Posebno je pozdravljen program nove austrijske vlade u kojoj se zagovara poštivanje ustavnosti, slobodan razvitak općina, nezavisnost Monarhije (mislilo se od Njemačkog saveza), parlamentarizam i narodna ravnopravnost. *Slavenski Jug* nije samo nastavio zagovarati austroslavizam, već

²² SJ 26. XI. 1848., br. 49.

²³ SJ 25. X. 1848., br. 35. Ostrožinski je zamišljao federalističko preuređenje Monarhije s podjelom na sedam političkih jedinica i ratnim, financijskim i vanjskim poslovima kao zajedničkim.

²⁴ SJ 29. XI. 1848., br. 50.

²⁵ O raspoloženjima u hrvatskoj javnosti krajem 1848. i početkom 1849. usp. J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, 249.-321.; P. KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija*, 110.-140.; T. MARKUS, *Hrvatski politički pokret*, 207.-323.; V. ŠVOGER, *Zagrebačko liberalno novinstvo*.

²⁶ SJ 1. XII. 1848., br. 51. Iako članak nije odražavao tadašnje Kušlanovo političko stajalište mora se uvažiti činjenica da ga je, kao glavni urednik, objavio, vjerojatno kao upozorenje o mogućim štetnim posljedicama jačanja reakcije.

su pojedini dopisnici podupirali slanje hrvatskih predstavnika u austrijski parlament kako bi se utro put pridruženju Hrvatske Austriji. Tako je tada mislio i inače vrlo oprezni Kušlan, koji je smatrao da treba iskoristiti povoljne okolnosti i poslati zastupnike kako bi se olakšalo stvaranje federalnog poretka.²⁷

U to vrijeme i nešto kasnije, od prosinca 1848. do ožujka 1849., nema većih Kušlanovih članaka u *Slavenskom Jugu*. Velike teškoće oko uređivanja Kušlan je iznio u pismu roditeljima iz veljače 1849. u kojem je naveo da je postojala velika opasnost da list prestane izlaziti zbog manjka financijskih sredstava i njegovog lošeg zdravstvenog stanja. No izdavači braća Župan preuzeli su troškove izdavanja lista, a Kušlan mora za malu plaću raditi "kao nadničar". Njegov sudrug u uredništvu Nikola Krestić napustio je, u veljači 1849., uređivanje lista zbog financijskih problema, ali i nezadovoljstva zbog loše političke situacije među Južnim Slavenima Monarhije.²⁸ Kušlan se trudio da stvori privid velike čitanosti i popularnosti *Slavenskog Juga*, jer je u navedenom pismu roditeljima naveo kako list ima 420 pretplatnika, ali se tiska preko 850 primjeraka od kojih se većina šalje besplatno, tako da mnogi misle da je broj pretplatnika znatno veći.²⁹ Zdravstveni problemi, međutim, nisu Kušlana spriječili da bude aktivan u javnom životu Hrvatske. U studenom 1848. sudjelovao je, zajedno s više drugih istaknutih ljudi, u osnivanju društva "Slavenska Lipa na slavenskom Jugu" u Zagrebu. Društvo, osnovano po uzoru na slično češko društvo, u programu se založilo za autoslavističko i federalističko preuređenje Monarhije, nacionalnu ravnopravnost, prosvjetni i ekonomski razvoj, političku demokratizaciju i suradnju Hrvata s drugim slavenskim i južnoslavenskim narodima.³⁰ Potrebu osnivanja takvog društva Kušlan je istaknuo još u rujnu 1848. povodom poziva češkog društva na suradnju.³¹ Povodom osnivanja zagrebačke "Lipe" Kušlan je pisao da je praška "Lipa" proizašla iz revolucionarnih zbivanja, ali pod utjecajem dvije osnovne ideje XIX. stoljeća: narodnosti i osobne slobode. Stoga se ona zalaze za obranu narodne slobode, slavenske narodnosti, demokracije i društvenog napretka. Kušlan je smatrao da bi se, uz navedena načela, moralo voditi računa i o ovdašnjim posebnostima i osnovati četiri "Lipe" u Sloveniji, Dalmaciji, Vojvodini, te Hrvatskoj i Slavoniji, kojima bi se pridružile lokalne čitaonice, gospodarska društva i slične narodne ustanove.³²

Hrvatski politički pokret, službeni organi i javno mnijenje bili su za očuvanje Ha-

²⁷ SJ 12. XII. 1848., br. 56.

²⁸ Rudolf MAIXNER – Tomislav JAKIĆ – Ivan ESIH, "Korespondencija Dragojla Kušlana", *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, 19., Zagreb, 1950., 191.-193., Krestić Kušlanu 17. II. 1849. U tom pismu Krestić navodi da *Slavenski Jug* uživa veliku popularnost u Vojvodini zbog svoje dosljedne austoslavističke i anticentralističke orijentacije.

²⁹ MAIXNER-JAKIĆ-ESIH, n. dj., 165.-166., Kušlan roditeljima, 12 II. 1849.

³⁰ J. ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, 291.-321.; T. MARKUS, *Hrvatski politički pokret*, 225.-226.

³¹ SJ 6. IX. 1848., br. 14.

³² SJ 8. XII. 1848., 56. Konzervativni hrvatski političari, poput Franje Kulmera, imali su vrlo loše mišljenje o "Lipi", gdje god da se nalazi, tretirajući je kao "prevratničko" i "komunističko" društvo.

bsburške monarhije na temelju zajedničkih poslova i središnjih organa, ali samo i isključivo uz poštovanje hrvatske državne autonomije i teritorijalne cjelovitosti. Novi kralj i austrijska vlada, međutim, nastojali su restaurirati ne samo jedinstvo Carstva, već i provesti centralizirano uređenje, koje bi se, za razliku od predožujskog sustava, u punoj mjeri proširilo na zemlje Translajtanijske, uključujući i Trojednu kraljevinu. Mađarska je pobuna shvaćena kao dobro došao izgovor, jer su njome Mađari "proigrali" svoja povijesna prava. Druge narode u Translajtanijskoj nije se uzimalo u obzir, bilo zato što su, poput Hrvata, bili preslabi politički čimbenik, bilo zato što su, uz svoju slabost, bili tretirani kao "nepovijesni narodi", poput Srba, Slovaka i Rumunja. U centraliziranom carstvu službeni jezik svih državnih organa, osim općinskih, trebao bi biti njemački, što je značilo, u praksi, protezanje njemačkog jezika na zemlje Translajtanijske, gdje se do tada koristi latinski (ranije) ili, u novije vrijeme, mađarski i hrvatski. U Hrvatsku su počeli stizati njemački dopisi, u zauzetim krajevima Mađarske postavljani su mađarski konzervativci, a vojne operacije vođene su sporo i neučinkovito. U prvim mjesecima 1849. hrvatska je javnost počela pokazivati veliko nezadovoljstvo sa održanjem birokratskog i germanizatorskog poretka u Vojnoj granici. No, najveće je nezadovoljstvo izbilo zbog Oktroiranog ustava, koji su donijeli bečka vlada i dvorski krugovi u ožujku 1849., rastjeravši austrijski parlament u uvjerenju da je mađarska revolucija već ugušena. Taj je kvazi-ustav zadržao određene revolucionarne stečevine, poput građanske jednakosti i ukidanja kmetstva, ali predviđao je centralističko uređenje, reduciravši povijesne zemlje na carske krunovine. O (kon)federalističkom i austroslavističkom preuređenju Monarhije nije moglo biti ni riječi, ali ni predožujaska municipalna autonomija Hrvatske i Slavonije ne bi se mogla održati. Trojedna kraljevina degradirana je na status krunovine, što je bilo nespojivo čak i s ograničenom pokrajinskom autonomijom prije 1848., a pogotovo sa širokom državnom autonomijom, koju je tražio Hrvatski sabor 1848. Osim nekih formalnih obećanja, ništa nije konkretno izraženo oko budućeg statusa Dalmacije, Vojne granice i Srpske vojvodine. Reakcionarni ciljevi vlade i dvora, prisutni već dulje vrijeme, postali su potpuno otvoreni.

Svi su zagrebački listovi osudili Oktroirani ustav, a protiv njega je protestiralo i Bansko vijeće. U pismu roditeljima Kušlan je oštro osudio Oktroj kao primjer dvostruke i nepravedne vladine politike prema Hrvatima i drugim slavenskim narodima.³³ Kušlan je posebno isticao neprekinuto trajanje ugarsko-hrvatske ustavnosti, koja je ranije bila feudalna, ali koja se mogla prilagoditi novim okolnostima i protegnuti na čitav narod. No, to je, zbog uspona velikomađarske politike, postalo nemoguće. Hrvati i drugi ne-mađarski narodi ustali su protiv nepravedne mađarske politike, koju je bečka vlada formalno podupirala, ali u potaji poma-

³³ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Ostavština Dragutina Kušlana (ODK), R 5867a, Kušlan roditeljima 10. III. 1849. Kušlanova ostavština povremeno je bila predmet znanstvenog istraživanja – često ju spominje J. Šidak u svojim raspravama – ali sadrži relativno malo dokumenata od većeg znanstvenog značaja.

gala narodne pokrete. Kušlan je ideju austrijske federacije objašnjavao kao plod povezivanja bečke vlade i pokreta ne-mađarskih naroda, jer im je zajednička težnja bila obnova jedinstva Monarhije. Ti su narodni pokreti bili usmjereni protiv mađarskog gospodstva i za nacionalnu autonomiju i tek sekundarno u interesu dinastije. Hrvati od vlade nisu očekivali veliku zahvalnost, ali očekivali su barem poštivanje povijesnog prava na kojem Monarhije postoji. No, Oktroj znači negiranje povijesno-državnih tradicija, jer se stari ugarski ustav može mijenjati samo pristankom svih ugarskih naroda. To je, smatrao je Kušlan, bitno različito od rastjerivanja austrijskog parlamenta, koji je plod revolucije i nema uporište u povijesnom pravu. Ugarski ustav nije plod revolucije i vlada ga nema pravo rušiti samovoljnim aktima.³⁴ Tijekom 1848. u hrvatskoj se javnosti uglavnom nije spominjao stari ugarski ustav. No, sada, u uvjetima sve jače reakcije, sve je češće pozivanje na njega, ne zbog ljubavi prema feudalizmu, već zbog nastojanja da se sačuva autonomija povijesnih zemalja ugarske krune pred bečkim centralizmom.

Do proljeća 1849. ne postoji značajnija polarizacija unutar hrvatskog političkog pokreta. Predstavnik Hrvatskog sabora kod bečke vlade Franjo Kulmer kritizirao je, u pojedinim pismima Jelačiću krajem 1848. i početkom 1849., “radikalno” pisanje pojedinih zagrebačkih listova, posebno *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitung*. Kušlana je smatrao “radikalcem” i “steklišem”. No, jačanje konzervativnih snaga i uspon austrijske reakcije navelo je jedan dio hrvatske politike i javnosti na mišljenje da se mora računati s promjenom stanja i nemogućnošću ostvarenja možda i većeg dijela hrvatskih nacionalnih ciljeva. Ta je grupa, vezana uz Kulmera i Metela Ožegovića u Beču, te list *Agramer Zeitung* u Hrvatskoj, smatrala da se hrvatska politika ne smije sukobljavati s bečkom vladom, već da mora tražiti *modus vivendi*, kako bi se ostvarili bar neki ciljevi. Druga grupa, vezana uz ostala tri zagrebačka lista, bila je za politiku konfrontacije i otvorene kritike, iako bez pristajanja uz mađarski separatizam. Odgovarajući na kritiku *Agramer Zeitung* Kušlan je pisao da se radikalizam *Slavenskog Juga* sastoji u nastojanju da se ostvari kršćanski nauk o ljudskoj ravnopravnosti, a posebno ravnopravnosti slavenskih naroda u Austriji. Slaveni se žele osloboditi od njemačkog i mađarskog gospodstva i pretvoriti Austriji u saveznu državu ravnopravnih naroda. Radikalizam znači i demokratsku orijentaciju, jer je vlada tu zbog naroda, a ne narod zbog vlade. Stoga *Slavenski Jug* osuđuje Oktroj, koji je grupa birokrata nametnula ne-njemačkim narodima.³⁵ U to je vrijeme, u proljeće 1849., Kušlan u nekoliko navrata bio pod pritiskom Banskog vijeća da otkrije identitet autora pojedinih članaka s oštrijom antivladinom orijentacijom, ali izgleda da se nije odazivao tim zahtjevima. Kušlan je osudio i Jelačićev tiskovni “zakon”, zalažući se za ukidanje svih sličnih mjera, kojima se želi ugušiti sloboda tiska. Pitanje tiska trebalo bi, po njemu, regulirati postojećim građanskim i kaznenim zakonima prema kriterijima

³⁴ SJ 13. III. 1849., br. 31.

³⁵ SJ 19. V. 1849., br. 59.

tadašnjeg zapadnog liberalizma.³⁶

U tadašnjoj Hrvatskoj – ne računajući nekadašnje pripadnike Horvatsko-vugerske stranke, koji su otišli u emigraciju ili se politički pasivizirali - ne postoje podaci o djelovanju neke organizirane grupe s protuaustrijskim programom. Nacionalna isključivost mađarskog pokreta onemogućavala je bilo kakvo povezivanje hrvatske i mađarske politike. No, o Kušlanovoj antiaustrijskoj orijentaciji postoje određeni, iako ne sigurni podaci. Dragutin Kušlan sastao se u Beogradu, početkom lipnja 1849., s jednim izaslanikom mađarske vlade Gyulom Andrásyjem i pregovarao o mogućnosti uspostavljanja protuaustrijske koalicije. U pismu predsjedniku revolucionarne mađarske vlade Andrásy je naveo da je Kušlan predstavnik brojne stranke u Hrvatskoj s antiaustrijskim programom, koja se, navodno, stvorila nakon Oktroiranog ustava. Andrásy je od Kušlana tražio da njegov list zauzme odlučniji protuaustrijski pravac, što je ovaj i obećao. Kušlan je, navodno, izrazio želju da poljski general Bem s mađarskom vojskom upadne u Hrvatske, gdje će biti proglašen novim banom. Ujedno je tražio da ga mađarska vlada pomogne svotom od 2000 forinti za daljnje izlaženje *Slavenskog Juga*.³⁷ Sastanak Kušlana i Andrásyja vjerojatno se dogodio, ali druge Andrásyjeve tvrdnje teško je prihvatiti. Teško je reći koje su bile Kušlanove namjere, ali njegov put bilo je osobno nastojanje, bez pozadine u hrvatskom javnom mnijenju, uključujući i njegov list, i koje nije ostavilo nikakvog traga u hrvatskoj javnosti. U izvorima nema, suprotno nekim već tada izraženim tvrdnjama³⁸ govora o postojanju bilo kakve organizirane grupe s protuaustrijskim programom u tadašnjoj Hrvatskoj, posebno ne brojne grupe. Kušlan je zbog bolesti bio odsutan iz uredništva u travnju i početkom svibnja 1849. Krajem lipnja 1849. definitivno je napustio uredništvo *Slavenskog Juga*, a zamijenio ga je Bogoslav Šulek, koji ga je nastavio uređivati u skladu s dotadašnjim osnovnim programatskim smjernicama austroslavizma i hrvatske autonomije. Time je prestalo prvo razdoblje Kušlanove političke djelatnosti.

Nakon sloma mađarske revolucije Beč je postupno nametnuo centralizatorski porijekal s forsiranjem njemačkog jezika kao službenog. Hrvatski se sabor više nije sastao, već je kralj Franz Joseph I. naknadno sankcionirao neke njegove odredbe,

³⁶ T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 122.; V. ŠVOGER, *Zagrebačko liberalno novinstvo*, 456., 469.

³⁷ Josif THIM, *A Magyarországi 1848-49-iki Szerb fölkelés története III*, Budapest, 1935., 790.-791.

³⁸ Već je barun Kulmer govorio o zagrebačkim "radikalima", kao organiziranoj grupaciji, podmećući im antiaustrijske i separatističke tendencije (v. Kulmerova pisma Jelačiću u Arhivu HAZU, Ostavština bana Jelačića). Jelačić je u ljeto 1849. spominjao "jugoslavensku revolucionarnu i radikalnu stranku" oko *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitung* (T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 128.-129.). To su mnogo kasnije preuzeli i neki povjesničari: Vaso BOGDANOV, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49. u svjetlu naše četrdesetosmaške štampe*, Zagreb 1949; Inna LEŠČILOVSKAJA, "Ideino-političko soderžanije gazeti 'Slavenski Jug' (1848-1849)", *Historijski zbornik*, XXIX-XXX., 1976.-1977., 311.; ISTA, *Obščestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849.*, Moskva, 1977., 248.-249. Na nemogućnost da se govori o nekoj "Kušlanovoj grupi" upozorila je i V. Švoeger, n. dj., 238.

koje nisu bili protivne centralističkoj politici. Tijekom 1850.-ih godina hrvatska je politička autonomija postupno nestala, zemljom su upravljali germanizatorski činovnici, ukinute su i tradicionalne županije i uveden je njemački jezik kao službeni za sve više organe upravne i sudske vlasti. Josip Jelačić nastavio je formalno obnašati bansku čast do smrti 1859., ali nije imao nikakve stvarne ovlasti. Zemljom su upravljali Namjestničko vijeće i druga administrativna tijela, koja su bila odgovorna neposredno bečkim ministarstvima. Bečka je vlada tijekom 1850.-ih provela nekoliko važnih reformi, posebno na području uređenja vlasničkih i ekonomskih odnosa, koji su bili temelj kasnijih modernizacijskih nastojanja domaće elite. No, to je uvijek bilo u okviru centralističkog i germanizatorskog sustava i kao takvo podložno kritici domaće elite, čak i ako je imalo ekonomskog opravdanja.³⁹ Ilirci su se povukli u duboku političku šutnju, neki su progonjeni, a neki su prihvatili državne položaje. Kušlan je imao odvjetničku kancelariju u Karlovcu, ali Namjesničko je vijeće 1857. zabranilo njezin rad, pod izgovorom da Kušlan neredovito obavlja svoje obaveze zbog čestih zdravstvenih dopusta. Iste se godine Kušlan oženio s Ivanom Kamenjak s kojom je imao jednog rano umrlog sina.

2. Protiv austrijskog centralizma i mađarske hegemonije: drugo razdoblje Kušlanovog djelovanja

Zbog vanjskih neuspjeha, nagomilanih dugova i političkog nezadovoljstva iznutra apsolutistički režim vladara nije se mogao dugo održati. Listopadskom diplomom vladar je dopustio ograničenu obnovu ustavnosti, uključujući i obnovu tradicionalnog političkog poretka u zemljama Translajtanijske.⁴⁰ To je značilo dopuštenje za saziv Mađarskog, Erdeljskog i Hrvatskog sabora. Osnovna namjera Bečkog dvora bila je očuvanje centralističkog sustava uz minimum ustavnosti i na temelju postojanje jedinstvene vlade i parlamenta za cijelu Monarhiju. Na to Mađari nisu željeli pristati, već su tražili obnovu ustavnih zakona 1848., tj. samostalnu mađarsku državu na temelju formalne personalne unije s austrijskim zemljama. U veljači 1861. kralj je donio patent, koji se formalno tumačio kao razrada diplome, ali je sadržavao znatno izraženiju centralističku orijentaciju. Po njemu je

³⁹ Stanje u Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-ih najdetaljnije je obradila Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.

⁴⁰ O političkim prilikama u sjevernoj Hrvatskoj 1860-ih godina usp.: J. ŠIDAK – M. GROSS – Igor KARAMAN – Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb, 1968.; Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969.; P. KORUNIĆ, *Jugoslavenska ideologija*; M. GROSS – A. SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*; M. GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, 2004.; T. MARKUS, *Predstavke županija i gradova Banske Hrvatske*, Zagreb, 2002.; Ivo PERIĆ, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002.; Željko HOLJEVAC, *Hrvatsko-mađarsko odnosi 1860.-1873.*, Zagreb, 2006. (doktorska disertacija u rukopisu); Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*, Zagreb, 2006.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje*, Zagreb, 2007.

predviđeno stvaranje Carevinskog vijeća (Reichsrath) kao središnjeg parlamenta za cijelu Habsburšku monarhiju. Iako je primarno bio usmjeren protiv državne autonomije Ugarske opasnost očuvanja centralizatorskog i germanizatorskog poretka prijetila je i Hrvatskoj. Pokazalo se da Beč nije spreman dopustiti ni pripojenje Dalmacije i Vojne granice Banskoj Hrvatskoj.

Još u lipnju 1860. kralj je otpustio omraženog bana Johanna Coroninija i banom imenovao Josipa Šokčevića, graničarskog generala rodom iz Vinkovaca. Potaknut narodnim oduševljenjem, ali i pristankom bečke vlade, Šokčević je od ljeta 1860. počeo s uvadanjem hrvatskog jezika u javne poslove i namještanjem domaćih ljudi u državne organe. Političko raspoloženje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno nakon obnove ustavnosti bilo je izrazito promađarsko sa željom da se obnove čvrste veze između dviju država radi uspješnije obrane od bečkog centralizma. No, mađarska inzistiranja na obnovi zakona 1848., oduzimanje Međimurja i hegemonistička politika prema nemađarskim narodima brzo su oslabili želju za unijom kod većeg dijela hrvatske političke elite. Listopadsku diplomu hrvatska je javnost doživjela ne kao povratak pune ustavnosti, već tek kao prvi korak k njoj i tako će ju tretirati i kasniji Sabor. Početkom siječnja 1861. održavane su županijske i gradske skupštine u Hrvatskoj i Slavoniji, koje su trebale obnoviti, koliko je bilo moguće, određenu razinu municipalne autonomije i provesti reorganizaciju upravnog kadra. Za velikog bilježnika Zagrebačke županije izabran je Dragojlo Kušlan.

U to vrijeme veliki bilježnik nije bio obični zapisničar, već čovjek, koji je sastavljao najvažnije akte – predstavke, peticije, molbe, zahtjeve – županije, posebno one upućene kralju, Namjesničkom vijeću i drugim državnim organima. Uz Antu Starčevića, velikog bilježnika Riječke županije, Kušlan je pokazao najveću aktivnost, sastavljajući sve najbitnije predstavke Zagrebačke županije. U jednoj kasnijoj predstavci Kušlan je naveo da Zagrebačka županija “božjim promislom postade središtem svijuh težnjah, naporah, ufanjah i bojaznih silno krećućih u ov par hrvatskom domovinom i narodom, koji u njoj od pamtivieka prebiva”.⁴¹ Kao i tijekom njegove političke djelatnosti 1848.-1849. i sada je bio primarno zaokupljen političkim i državno-pravnim pitanjima. Ekonomskim i društvenim pitanjima Kušlan, kao tipični liberalni političar, nikada nije obraćao veću pozornost, osim ako ih nije smatrao direktno relevantnim za politička pitanja. Predstavke Zagrebačke županije iz prvih mjeseci 1861. posebno su detaljne i obrađuju čitav niz različitih pitanja. Pošto ih je sastavljao Kušlan treba o njima nešto više reći. Županija je kralja molila da što prije sazove Sabor Trojedne kraljevine, osigura ustavnost za austrijske pokrajine i povrati teritorijalnu cjelovitost Hrvatskoj priključenjem Senja, Dalmacije, istočne Istre i dijelova Kranjske.⁴² Županija je osudila neustavno stanje u Vojnoj granici i zamolila kralja da dopusti sudjelovanje njezinih zastu-

⁴¹ T. MARKUS, *Predstavke županija*, 214., Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861.

⁴² Isto, 119.-121., Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

pnika na Saboru u Zagrebu. Vojni režim znači apsolutizam, birokratizam, germanizaciju, te moralno i materijalno propadanje ondašnjeg naroda.⁴³ Županija je uputila kralju još nekoliko kraćih molbi: da omogući saziv narodne skupštine u kojoj bi ugarski Srbi mogli formulirati svoje zahtjeve prije otvaranja Mađarskog sabora,⁴⁴ da osobno otvori Hrvatski sabor i kruni se hrvatskom krunom,⁴⁵ te da podijeli amnestiju političkim emigrantima za sve zemlje Monarhije.⁴⁶

Posebnu pozornost skupština Zagrebačke županije obratila je Mađarima, čija je elita vladala u Ugarskoj. Skupština je protestirala protiv molbe peštanskog poglavarstva kralju da u Rijeci ukine opsadno stanje i upravu grada povjeri nekom mađarskom političaru. Takve molbe pokazuju da Mađari – jer slično rezoniraju i druge njihove oblasti – nisu ništa naučili iz zadnjih dvanaest godina. Takvim zahtjevima Mađari žele potkopati vlast hrvatskog bana, uništiti teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine i uvrijediti hrvatski narod. Stoga Zagrebačka županija prekida svaku službenu komunikaciju s peštanskim poglavarstvom dok ovaj ne opozove svoje zahtjeve. Skupština ističe da je grad Rijeka pretežno, a šira okolica potpuno hrvatskog etničkog karaktera, ali talijanaška manjina ima u gradu prevlast i negira svoju pripadnost Hrvatskoj. Rijeka pripada Hrvatskoj i po povijesnom i po narodnom pravu. Skupština apelira na mađarske oblasti da poštuju ravnopravnost Hrvatske i Slavonije s Ugarskom i prestanu se miješati u njihove unutarnje stvari, jer će se inače obnoviti razmirice iz revolucije 1848.-1849. godine.⁴⁷ Povodom okružnice jedne mađarske županije Skupština Zagrebačke županije odbacila je tvrdnju da su Hrvati 1848.-1849. bili oruđe bečke reakcije. Osudila je mađarsko svojatanje Međimurja, ukidanje Srpske vojvodine i nepravednu politiku Mađara prema drugim ugarskim narodima. Novi savez Ugarske i Trojedne kraljevine može se ostvariti samo na temelju poštivanja autonomije i prava svih naroda, a ne nametanjem samovolje jednog – tj. mađarskog – naroda.⁴⁸ Zagrebačka je županija pozvala Mađare da poštuju samostalnost i slobodu Trojedne kraljevine, kao države ravnopravne Ugarskoj i kao zalog bolje budućnosti hrvatskog i mađarskog naroda. Hrvatski pokret 1848. nije bio plod austrijske reakcije, već domaći narodni pokret, koji je išao za ostvarenjem narodne autonomije. Agresivna velikomađarska politika mora uroditi najvećim štetama po Mađare, koji su svuda opkoljeni neprijateljskim narodima, kod kojih je također počelo narodno

⁴³ Isto, 121.-123., Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

⁴⁴ Isto, 123.-124., Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

⁴⁵ Isto, 124.-125., Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

⁴⁶ Isto, 125.-126., Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

⁴⁷ Isto, 127.-131., Zagrebačka županija mađarskim oblastima 14. II. 1861. Neovisno o molbi peštanskog poglavarstva Zagrebačka je županija zamolila Ivana Mažuranića, načelnika Hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasterija, da se na Rijeci ukine opsadno stanje i da se uputi kraljevski povjerenik, koje će istražiti uzroke tamošnjih protuhrvatskih nereda (ISTO, 126.-127., Zagrebačka županija I. Mažuraniću 14. II. 1861.).

⁴⁸ Isto, 131.-133., Zagrebačka županija mađarskim oblastima 14. II. 1861.

buđenje.⁴⁹ Kušlanove su predstavke bile vrlo zapažene ne samo u Hrvatskoj, jer su istaknuti mađarski državnici, poput F. Deaka i L. Szalaya, odgovarali na njih. Kušlanu su priskrbile veliko uvažavanje i izbor za jednog od potpredsjednika Hrvatskog sabora 1861.

Predstavke Zagrebačke županije, poput svih ostalih, nisu imale nikakvog uspjeha. Središnjim austrijskim krugovima – kralju i vladi – nije bilo u interesu da ispune osnovne zahtjeve hrvatske političke elite. Njihov je osnovni cilj bila očuvanje centralističkog carstva uz minimalne koncesije nacionalnim pokretima i uz određene koncesije moćnoj mađarskoj eliti. Hrvatska je tadašnja politika morala oscilirati između dva osnovna središta moći, Beča i Pešte, nadajući se da će od obiju iznuditi određene ustupke. Takva je neodlučna politika dominirala i u Hrvatskom saboru, koji je, s prekidima, zasjedao od travnja do sredine studenog 1861. U njemu su prevlast imali pripadnici Narodne stranke, koji su odbijali slanje zastupnika u Carevinsko vijeće i u načelu bili skloni obnovi saveza s Ugarskom, ali na temelju uvjeta, koji su Mađarima bili neprihvatljivi, posebno priznanje nezavisnosti i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine. Manjina narodnjaka bila je spremna priznati postojanje faktičkih veza između Hrvatske i austrijskih pokrajina i mogućnost njihovog pravnog uređenja, ali je saborska većina odbacila tzv. Pricinu izjavu. Unionistima je glavni cilj bila obnova saveza s Ugarskom, za koji su smatrali da je samo faktično prekinut 1848. U Saboru je postojala mala grupa budućih pravaša oko Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, koji su se zalagali za (gotovo) samostalnu Hrvatsku, ali nisu imali nikakav utjecaj na donošenje glavnih zaključaka. Sabor je donio čitav niz zakonskih osnova za ekonomsku i kulturnu modernizaciju hrvatskog društva, ali mnogi su ostali nedovršeni, a ostali nisu dobili kraljevu sankciju.

Kušlan je izabran za saborskog zastupnika u općini Jastrebarsko, u Zagrebačkoj županiji. Sudeći po dnevniku Sabora 1861. Kušlan, kao i 1848., nije bio previše aktivan tijekom redovitih saborskih sjednica. Nije bio veliki govornik i rijetko je govorio dulje od nekoliko rečenica. No zato je bio aktivan u različitim saborskim odborima i čitao je većinu prijedloga zakona i adresa. Prilikom odstranjenja graničarskih zastupnika izjavio je da je banova odluka nezakonita i ujedno je prvi upozorio zastupnike na slučaj potkapetana Đure Jelačića – brata preminulog bana – koji je interniran i umirovljen zbog jednog saborskog govora.⁵⁰ Povodom prijedloga da se raspravlja o zaključcima Blagoveštenskog sabora rekao je da se o tome može govoriti tek kada i ako se obnovi Srpska vojvodina, a isto je smatrao za pitanje pripadnosti Srijema.⁵¹ Osvrnuo se i na stanje u Dalmaciji, smatrajući da tamo treba primijeniti ovdašnji izborni red, jer oktroirani izborni red daje umjet-

⁴⁹ Isto, 134.-142., Zagrebačka županija mađarskim oblastima 14. II. 1861.

⁵⁰ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.*, Zagreb, 1862., 633., 691.

⁵¹ *Dnevnik sabora god. 1861.*, 128., 693.

nu većinu autonomašima u Dalmatinskom saboru. Raspravu o državno-pravnim pitanjima trebalo bi odgoditi do dolaska dalmatinskih zastupnika.⁵² Kušlan je izabran u odbore za ovjeravanje izbora zastupnika, izradu saborskog poslovnika, za pravosudne poslove, za izradu adrese kralju u kolovozu 1861., za izradu predstavke kralju protiv odstranjivanja graničarskih zastupnika, za izradu zakonske osnove o kazalištu, za analizu i preinačenje zakona donesenih za vrijeme Bachovog apsolutizma, te za člana poslanstva, koje je kralju predalo adresu iz rujna 1861. godine.⁵³ Po svojem je opredjeljenju pripadao narodnjacima, ali, sukladno svojim radikalnim nazorima, glasao je protiv Pricine izjave. Time se privremeno razišao s nekim od svojih bliskih prijatelja i političkih drugova, poput Vrbančića, Perkovca, Kukuljevića, Vukotinovića i drugih. Zajedno s Mirkom Šuhajem Kušlan je krajem 1861. i početkom 1862. prikupio sve temeljne dokumente vezane uz Banskú konferenciju i Sabor i objavio ih u tri sveska.⁵⁴ Prilikom početka zasjedanja novog Sabora Kušlan i Šuhaj sastavili su opsežno pismo u kojem su objasnili da su nastojali hitno sakupiti sve temeljne dokumente kako bi se izbjegao njihov nestanak, kako se dogodilo sa spisima Sabora 1848. Zamolili su Sabor da im odobri naknadu za troškove izdavanje što su zastupnici i izglasali.⁵⁵

Kušlan je najveću aktivnost, kod sastavljanja predstavki Zagrebačke županije, pokazao u prvim mjesecima nakon restauracije. U kasnijim mjesecima i godinama skupštine su, posebno velike, rjeđe sazivane zbog nepovoljnih političkih okolnosti, a i predstavke su bile rjeđe. Kušlan je, prigodom zasjedanja velike skupštine, u kolovozu 1861., sastavio nekoliko predstavki. Poput nekoliko drugih županija, Zagrebačka je županija protestirala protiv odluke Namjesničkog vijeća da se ukinu nekoliko službi i smanji plaća županijskim činovnicima. To je tumačila kao još jedan napad austrijskog centralizma na županijsku samoupravu i, šire, samoupravu Trojedne kraljevine. Zamolila je Sabor da odluke o namještanju županijskih činovnika i visini plaće prepusti županijama, a da sam nastoji oko autonomnog prikupljanja poreza bez miješanja carskih oblasti. U predstavi posebno oštro kritizira upravni dualizam, tj. paralelno postojanje županijskih i carskih oblasti, koje povlače dvostruko porezno opterećenje.⁵⁶ Iste je zahtjeve Zagrebačka županija poslala i Namjesničkom vijeću s opsežnim elaboratom o županijskim službama.

⁵² *Dnevnik sabora god. 1861.*, 121.

⁵³ Dragutin KUŠLAN – Mirko ŠUHAI, *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.*, Zagreb 1862., I/3., 5., 31., 55., 61., 70., 72., 118. Kušlan i Miroslav Kraljević podnijeli su početkom studenog 1861. Saboru izvještaj o poslanstvu, navodeći da su “vruće narodne želje” kralju iznijeli u govoru na hrvatskom, ali su se “ljuto” prevarili kada im ovaj, umjesto očekivanog češkog, odgovorio – njemački (Hrvatski državni arhiv, Sabor kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kut. 5, br. 98-2).

⁵⁴ KUŠLAN-ŠUHAI, n. dj.

⁵⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), Sabor kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kut. 6., br. 227.

⁵⁶ Markus, *Predstavke županija*, 182.-184., Zagrebačka županija Saboru 21. VIII. 1861.

Tražila je odstranjenje svih neodgovornih oblasti i ukidanje upravnog dualizma.⁵⁷ Županija je Saboru uputila još nekoliko kraćih molbi o ukidanju državnog monopola na prodaju duhana,⁵⁸ podupiranju srpskih zahtjeva o obnovi Vojvodine,⁵⁹ i imenovanju odbora za izradu osnove o prevladavanju upravnog dualizma.⁶⁰ Skupština je izrazila solidarnost s Mađarima povodom raspuštanja njihovog Sabora i pozvala ih da vode pravednu politiku prema drugim ugarskim narodima.⁶¹

Protesti protiv upravnog dualizma bili su 1860-ih tipični za municipalne organe u Hrvatskoj i Slavoniji. Posebno je nezadovoljstvo izazivalo opravdano uvjerenje da su Namjesničko vijeće i Dvorska kancelarija *de facto* transmisije austrijske vlade, a ne posebni organi, koji bi trebali štiti samoupravu Trojedne kraljevine. Postojali su i mnogi drugi razlozi za županijske proteste. Jedno od posebno bolnih bilo je određenje novačkog kontingenta za svaku godinu. Zagrebačka je županija protestirala povodom predviđene regrutacije za god. 1862., ističući da dotadašnje faktično provođenje regrutacije ne znači da se radi o zakonitoj mjeri, već tek činu neophodnom za funkcioniranje države, jednako kao i pobiranje poreza. Trebalo bi što prije sazvati Sabor, koji bi, uz ostalo, morao imati pravo raspisivanja i provođenja regrutacije.⁶² Županija je kralja zamolila i da se u Zagrebu osnuje Stol sedmorice kao vrhovno sudište za Hrvatsku i Slavoniju. Njegovo eventualno osnivanje u Beču bio bi još jedan primjer krajnje nepopularnog centralizma, ali i uzrok znatno većih troškova.⁶³ Zagrebačka je županija, poput većine drugih hrvatskih županija, odbila zahtjev Namjesničkog vijeća da se upućuju njemački dopisi vojnim oblastima u drugim ne-slavenskim pokrajinama Monarhije. Pri tome se pozvala na načelo narodne ravnopravnosti, ali praksu da kralj prima hrvatske dopise i odgovara na hrvatskom jeziku. Ujedno je zaprijetila da, ako se njezini zahtjevi ne uvaže, više neće primati ne-hrvatske dopise inozemnih oblasti.⁶⁴

Tijekom 1862. i 1863. Kušlan je, kao veliki bilježnik, sastavio još nekoliko dopisa višim oblastima. Zagrebačka je županija tražila da se osnuje zasebna pomorska oblast za Trojednu kraljevinu, koja bi bila neovisna od one u Trstu kao jedan od uvjeta napretka trgovine i obrta u Hrvatskom primorju.⁶⁵ Županija je molila kralja da se promijeni vanjska politika Monarhije tako da se počnu uvažavati pravi interesi kršćanskih naroda u Turskom carstvu. Monarhija je kršćanska zemlja i treba širiti europsku prosvjetu na Jugoistoku Europe, gdje Turska sve više slabi.

⁵⁷ Isto, 184.-197., Zagrebačka županija Namjesničkom vijeću 21. VIII. 1861.

⁵⁸ Isto, 197.-198., Zagrebačka županija Saboru 21. VIII. 1861.

⁵⁹ Isto, 198.-199., Zagrebačka županija Saboru 21. VIII. 1861.

⁶⁰ Isto, 199.-200., Zagrebačka županija Saboru 21. VIII. 1861.

⁶¹ Isto, 201., Zagrebačka županija mađarskim županijama 21. VIII. 1861.

⁶² Isto, 214.-215., Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861.

⁶³ Isto, 216.-217., Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861.

⁶⁴ Isto, 217.-218., Zagrebačka županija Namjesničkom vijeću 25. XI. 1861.

⁶⁵ Isto, 257.-258., Zagrebačka županija Namjesničkom vijeću 28. IV. 1862.

Tu su posebno važni južnoslavenski narodi, koji imaju svoje brojne sunarodnjake u Turskoj i koji bi mogli pomoći utjecaju Austrije u odstranjenju “aziatskog barbarstva”.⁶⁶ Županija je zamolila kralja da trojici istaknutih hrvatskih javnih djelatnika iz Dalmacije – Mihi Klaiću, Niki Puliću i Ivanu Danilovu – povrati na prijašnje službe i da ukine naloge o premještanju izvan Dalmacije.⁶⁷ Županija je uputila nekoliko kraćih dopisa Dvorskoj kancelariji, u kojima moli što skorije sazivanje Sabora radi rješavanja državno-pravnih i drugih pitanja,⁶⁸ potvrđivanje zakonske osnove Sabora 1861. o zadrugama,⁶⁹ te da planirana željeznička pruga Zemun-Rijeka prolazi kroz Zagreb.⁷⁰ Županija je tražila da se naredi vojnim oblastima iz Hrvatsko-slavonske vojne granice da primaju i rješavaju hrvatske dopise, jer tamo skoro svi znaju hrvatski.⁷¹ Izrazila je zadovoljstvo zbog potvrde pravila o Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, smatrajući da će se njome širiti “kršćanska prosvjeta” među južnoslavenskim narodima u Turskom carstvu.⁷²

Sastavljanje predavki bio je, uz sudjelovanje u Saboru 1861., najvažniji oblik Kušlanove političke djelatnosti od početka 1861. do sredine 1863. No, Kušlan je pratio i komentirao različita politička zbivanja. U njegovoj je ostavština ostalo nekoliko manjih tekstova sa zanimljivim političkim sadržajem. Komentirajući zaključke Blagoveštenskog sabora, u kojem se traži obnova Vojvodine, napisao je da ugarski Srbi gledaju samo svoju korist, jer Hrvatima i Trojednoj kraljevini žele oduzeti Srijem, a ne nude im ništa zauzvrat. Savez Hrvatske s Vojvodinom ima smisla samo ako se ona konstituirala kao autonomna država unutar Monarhije na temelju zaključaka srpskog kongresa i Hrvatskog sabora iz 1848. godine, ali uz isključenje kotara s većinskim njemačkim, mađarskim i rumunjskim stanovništvom u Banatu i Bačkoj. Ustanovljenje Vojvodine otežano je pitanjem tko je zapravo Srbin, jer tu nije presudan ni vjera ni jezik, ni običaji ni fizički izgled. Za Kušlana vjera ne može biti kriterij narodnosti, a kod ostalih kriterija nema bitnih razlika između Srba i Hrvata. Kao jednu mogućnost Kušlan je predlagao da se Vojvodina nazove srpsko-hrvatskom, kao što se unutar Trojedne kraljevine ponekad koristi naziv “hrvatsko-srpski” (npr. za jezik).⁷³ U “Nacrtu programa hrvatske opozicije”, pisanom vjerojatno 1863. ili 1864., Kušlan je naveo da je pravi hrvatski domoljub i rodoljub onaj, koji nastoji oko bolje budućnosti Trojedne kraljevine, ali i naroda u njoj, kakvim se god ovaj imenom zvao. Ustavna opozicija morala bi nastojati oko istovremenog oživotvorenja prava genetičke narodnosti

⁶⁶ Isto, 265.-267., Zagrebačka županija kralju, rujan 1862.

⁶⁷ Isto, 272.-274., Zagrebačka županija kralju 18. V. 1863.

⁶⁸ Isto, 274.-276., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

⁶⁹ Isto, 276.-277., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

⁷⁰ Isto, 277.-278., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

⁷¹ Isto, 280.-281., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

⁷² Isto, 278.-280., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

⁷³ NSK, ODK, Politički spisi (PS), R 5869 b-8.

na jednoj i političko-građanske slobode na drugoj strani.⁷⁴ U rukopisu “Program hrvatskih narodnjakah i savezovnih naprednjakah u Trojednoj kraljevini dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj” Kušlan je iznio slične stavove, dodajući da je osnovni cilj liberalne opozicije stvaranje federacije austrijskih naroda. Hrvatska opozicija – tj. Narodno-liberalna stranka – odbacuje i bečki centralizam iz veljačkog patenta, i mađarski hegemonizam iz zakona 1848. Najprije bi trebalo ostvariti cjelovitost hrvatske države, zatim povratak hrvatsko-ugarskog ustava, te federaciju cijele Monarhije, koja bi započela u istočnom dijelu i proširila se na zapadne pokrajine.⁷⁵

Tijekom 1860.-ih godina Kušlan nije, čini se, pisao novinske članke. U njegovoj ostavštini nema nikakvih koncepata članaka predviđenih za objavljivanje u novinama. No, Kušlan se bavio mišlju pokretanja političkog časopisa. U rukopisu, datiranom 25. kolovoza 1861., planirao je pokrenuti list pod nazivom “Hrvatsko-srbske novine”, koji bi zastupao načela Narodno-liberalne stranke. List bi se zalagao za ostvarenje državne autonomije i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine, obnovu hrvatsko-ugarskog ustava kakav se organski razvijao do 1849. te federalizaciju Habsburške monarhije s nekoliko autonomnih političkih jedinica. List bi trebao primati i objavljivati latinične i ćirilične dopise s tim da bi potonji morali biti pisani Karadžićevim pravopisom. Za urednika Kušlan je predvidio Mirka Bogovića ili Josipa Vezića. Eventualno pokretanje lista značilo bi ugasnuće “Pozora”.⁷⁶ Čini se da Kušlan nije bio zadovoljan “Pozorovim” pisanjem i da je njegov osnovni pravac smatrao previše kompromisnim i neodređenim. U kraćem nedatiranom rukopisu pod nazivom “Program nekadašnjeg urednika slav. Juga” Kušlan je dodao da bi se list trebao zalagati za politički savez Trojedne kraljevine s Ugarskom i Vojvodinom, kojem bi se pridružile okolne južnoslavenske zemlje unutar i izvan Monarhije.⁷⁷

U toku 1861. političke su prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, što se tiče vladinog pritiska, bile relativno povoljne. Različiti politički nazori, uključujući i one prilično radikalne (kao u slučaju Ante Starčevića), mogli su se slobodno izraziti ne samo u Saboru, već u municipalnim skupštinama i tisku. No, od početka 1862. počinje se povećavati vladin pritisak, sukladno nastojanju Beča da se u Hrvatskoj stvori pro-austrijska stranka, koja će osigurati slanje hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće. Tada počinju progoni pojedinih političara i publicista, koji su kritizirali centralističku politiku Schmerlingove vlade. U Beču je zabranjen opozicijski list *Ost und West*, a njegov urednik Imbro I. Tkalac osuđen je na zatvorsku kaznu i kasnije je emigrirao u Italiju. U Hrvatskoj je bečka vlada, preko Namjesničkog

⁷⁴ NSK, ODK, PS, R 5869 b-12.

⁷⁵ NSK, ODK, PS, R 5869 b-12.

⁷⁶ NSK, ODK, PS, R 5869 b-25.

⁷⁷ NDK, ODK, PS, R 5869 b-11. Čini se da je Kušlan predviđao mogućnost da se Bosna, Hercegovina, Srbija i Crna Gora pridruže federalističkoj Habsburškoj monarhiji. Ta je ideja bila često prisutna među hrvatskim nacionalistima u XIX. stoljeću.

vijeća, zabranila distribuciju drugog sveska Kvaternikovih "Političkih razmatranja", a njega je osudila na zatvor i kasnije progonstvo. Ante Starčević najprije je suspendiran, a zatim lišen mjesta velikog bilježnika Riječke županije i osuđen na zatvorsku kaznu. Smanjivanje činovničkih mjesta u županijama bila je posljedica teških financijskih prilika, ali mogla se koristiti i za zastrašivanje opozicijskih elemenata. Veliki su župani dobili posebne disciplinske ovlasti, s kojima su mogli otpustiti radikalnije činovnike i po volji sazivati i raspuštati skupštine.

Jačanje političke represije osjetio je i Kušlan. Kušlan je bio poznat kao nepomirljivi protivnik austrijskog centralizma. Svoj ugledni položaj velikog bilježnika Kušlan je često koristio da bi savjetima i prijedlozima utjecao na činovništvo Zagrebačke županije. Tako je u studenom 1861. pisao podžupanu Petru Horvatu da je austrijski centralizam najveća opasnost za municipalnu autonomiju i da se protiv te opasnosti trebaju okupiti svi liberalni elementi. Smatrao je da je bolje da novačene provode županijski organi, jer će tako manje trpiti ono što je ostalo od županijske autonomije. Savjetovao je Horvata da ne daje ostavku, što bi trebali izbjeći i drugi liberalno orijentirani ljudi.⁷⁸ U ožujku 1862. izabran je u delegaciju, koja je trebala kralju u Beč odnijeti predstavku u kojoj se protestira protiv "nezakonitih" odluka Dvorske kancelarije i Namjesničkog vijeća o otpuštanju dijela činovnika i smanjenju plaća.⁷⁹ Na Skupštini Zagrebačke županije u svibnju 1863. Kušlan je tražio da se od Namjesničkog vijeća traži ukinuće subvencije za *Narodne novine* zbog nenarodnog pisanja i ukidanje *Agramer Zeitung* ili, barem, prestanak njegovog subvencioniranja. Kušlan je smatrao da je *Agramer Zeitung* dugogodišnji neprijatelj hrvatskog naroda, koji ruši hrvatsko državno pravo i zavađuje narod s vladom.⁸⁰

U svibnju 1863. Kušlan je poslao okružno pismo većini kotarskih sudaca Zagrebačke županije u kojem kritizira novi županijski poslovnik kao i raniji napatuk za uređenje županije, smatrajući ih primjerom nametanja neustavnog centralističkog poretka. Posebno je kritizirao novi općinski izborni red, koje je izrađen na "kalup Bachovih obćinah" i koji prijeti uništenju zadnjih ostataka županijske samouprave. Pozvao je kotarske suce da podupru izbor liberalno orijentiranih imućnih seljaka na županijsku skupštinu.⁸¹ To je iskorišteno kao dobro došao izgovor za obračun s njime. Veliki župan Kukuljević brzo je reagirao, tražeći od Kušlana da objasni razloge pisanja okružnice,⁸² a od kotarskih sudaca da ju, kao privatno pismo, ignoriraju.⁸³ Kukuljević je tvrdio da je Kušlan svojom okružnicom

⁷⁸ NSK, ODK, PS, R 5869, Kušlan P. Horvatu 25. XI. 1861.

⁷⁹ HDA, Dvorska kancelarija (DK), kut. XXXIII., br. 252.-3.

⁸⁰ *Narodne novine* 26. V. 1863., br. 118. Kukuljević se odlučno suprotstavio Kušlanovim tvrdnjama, ograđujući se od "destruktivnih elemenata" u županiji, koji onemogućavaju sporazum s bečkom vladom (isto).

⁸¹ NSK, ODK, PS, R 5869 b-31.

⁸² NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kukuljević Kušlanu 30. V. 1863.

⁸³ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kukuljević kotarskim sucima 11. V. 1863.

želio buniti kotarske suce protiv napatka o županijama i protiv novog poslovnika županijske skupštine, jer je govorio da oni vode u Carevinsko vijeće. Predložio je kancelaru Mažuraniću da Dvorska kancelarija suspendira Kušlana iz službe, jer ako bi to učinio veliki župan županijska bi ga skupština mogla opet namjestiti.⁸⁴

Kukuljević je u nekoliko navrata tražio opravdanje od Kušlana, što je ovaj učinio tek pri kraju kolovoza 1863. godine. Kušlan je naveo da je okružno pismo privatnog karaktera, kojeg je uputio svojim sumišljenicima iz Narodno-liberalne stranke, a ne kao veliki bilježnik. Pri tome je bio motiviran isključivo domoljubnim nastojanjem da se okupe "liberalni i nezavisni elementi", koje žele obranu municipalne autonomije protiv apsolutističkih pretenzija vlade. Pismo je trebalo odstraniti političko mrtvilo i potaknuti savjesni rad činovnika, koje je glavni uvjet blagostanja zemlje. Kušlan navodi da je dugo Kukuljeviću išao na ruku u njegovom nastojanju da se Zagrebačka županija pretvori u "servilno oruđe" vlade, iako bi ona morala prednjačiti u otporu centralizmu.⁸⁵ U odgovoru Kukuljević je Kušlana optužio zbog zanemarivanja obaveza velikog bilježnika, jer je često bio odsutan, posebno kod održavanja malih skupština Županije. Po Kukuljeviću, činovnici su dužni svoje osobne političke nazore ostaviti po strani ili, ako to ne žele, napustiti činovničku službu i javno djelovati kao nezavisni pojedinci. Slanjem okružnice Kušlan je prekoračio svoje ovlasti i napustio stanje "dozvoljene opozicije". Stoga je Kukuljević donio odluku o Kušlanovom otpuštanju iz službe.⁸⁶ Kušlan je uz rubove Kukuljevićevog pismo stavljao komentare, navodeći da je veliki župan danas "mašina vlade", ali veliki župan nije vladin činovnik, već u "pravom smislu rieči duša županije – kojeg – kao municipalnog častnika – bje sveta dužnost braniti prava constitutivna proti vladi ..."⁸⁷ Bogoslav Šulek, tada istaknuti hrvatski publicist i književnik, pisao je da je Kukuljevićevo postupanje protiv Kušlana izazvalo "obćeniti gnjev". Kukuljevićev prigovor da Kušlan često nije bio na županijskim skupštinama smatrao je smiješnim, jer on sam ništa nije radio osim što je predsjedavao skupštinama. Kušlanov progon Šulek je smatrao još jednim dokazom da se u toku vraćanje "orijaškim korakom" u 1849. godinu, tj. opet uspon vladine represije i austrijske centralizacije.⁸⁸ Mala skupština Va-

⁸⁴ HDA, Namjesničko vijeće, kut. 95., br. 11733., Kukuljević Mažuraniću 12. VI. 1863. Mažuranić je prihvatio Kukuljevićev prijedlog i odobrio Kušlanovo suspendiranje iz službe. Kušlan se početkom 1864. sam odrekao službe.

⁸⁵ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kušlan Kukuljeviću 27. VIII. 1863. Kušlanovo pismo ne donosimo u prilogu, jer je sačuvan samo teško čitljivi koncept, pun precrtavanja i nezavršenih rečenica. Čini se da se Kušlanovo pismo mora smatrati, poput njegove autobiografije, izgubljenim, jer ga nismo pronašli u vrlo fragmentarno sačuvanom fondu Zagrebačke županije u Hrvatskom državnom arhivu.

⁸⁶ HDA, Zagrebačka županija, kut. 44., br. 51, Kukuljević Kušlanu 6. IX. 1863. Kušlan se, izgleda, nije žalio na Kukuljevićevu odluku. Kukuljević je kasnije jednom prilikom pozvao Kušlana, kao vlastelina, na zasjedanje velike skupštine Zagrebačke županije (NSK, ODK, PS, R 5869 b-52, Kukuljević Kušlanu 6. VI. 1866.).

⁸⁷ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51.

⁸⁸ NDK, ODK, R 5867 b, Šulek Kušlanu 10. IX. 1863.

raždinske županije upisala je u svoj zapisnik protest protiv Kušlanove suspenzije, vidjevši u tome teško kršenje ustavnosti, jer na takav postupak ima pravo samo velika županijska skupština.⁸⁹

Nakon otpuštanja iz službe Kušlan se privremeno povukao iz političkog života u kojem je privremeno dominirala Samostalna stranka. U svibnju 1864. podnio je molbu da mu se dozvoli vršenje odvjetničke službe u Zagrebu. Banski je stol, u izvještaju Dvorskoj kancelariji, ocijenio da se Kušlanovoj molbi može udovoljiti, jer je otpušten iz činovničke službe – nije mogao istovremeno biti županijski činovnik i odvjetnik – i protiv njega se više ne vodi disciplinski postupak.⁹⁰ No njezina je politika doživjela slom 1865. nakon neuspjeha na izborima i Schmerlingovog povlačenja s mjesta predsjednika austrijske vlade, odnosno Mažuranićeve ostavke na mjesto predsjednika Hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije. Nova politika Bečkog dvora bio je pokušaj ne više jednostranog nametanja kvazi-ustavnog centralističkog uređenja, već sporazumijevanje s mađarskom elitom. U razdoblju od sredine 1865. do kraja 1866. formalno su postojale različite opcije političkog preuređenja Monarhije, uključujući i federalizam, koji su simpatizirali mnogi hrvatski političari i publicisti. No jedina realna opcija bila je uspostava austro-mađarskog dualizma, s prevlašću Nijemaca u zapadnom i Mađara u Istočnom dijelu Monarhije. Hrvatski sabor, koji je zasjedao, s duljim prekidima, od studenog 1865. do svibnja 1867., napustio je negatorsku poziciju Sabora 1861. i načelno priznao postojanje zajedničkih poslova između austrijskih pokrajina s jedne i zemalja ugarske krune s druge strane. No, većina je zastupnika neodlučno oscilirala između Beča, od kuda je prijetilo obnavljanje germanizatorskog centralizma, i Pešte, od kuda je prijetila mađarska prevlast. Pregovori hrvatske i mađarske regnikolarne deputacije u Pešti od travnja do lipnja 1866. nisu doveli ni do kakvih rezultata, jer je Mađarima odgovarala politika čekanja pred predstojeći rat Pruske i Austrije.

Kušlan je izabran u Sabor 1865./67. ponovno u Zagrebačkoj županiji, općina Jastrebarsko. Prije toga otklonio je ponudu poglavarstva Koprivnice da bude kandidiran u njihovom gradu. U pismu podbilježniku koprivničkog poglavarstva iz lipnja 1865. zahvalio se na ponudi i izjavio da će se kandidirati drugdje. Naveo je da su njegova glavna politička načela ista kao i prije 27 godina, tj. borba protiv domaćeg zla i protiv stranog ugnjetavanja, bilo njemačkog bilo mađarskog. Prema programu Narodne liberalne stranke potrebno je, navodi Kušlan, boriti se protiv bečkog centralizma s Mađarima, ali nezavisno od njih. Hrvatski i Mađarski sabor trebali bi izabrati odbore za sporazum Ugarske i Trojedne kraljevine na bazi ravnopravnosti.⁹¹ Čini se da iz tog vremena potječe inače njegov nedatirani “Nacrta programa narodno-liberalne stranke” u kojem se predviđa “korjenito preustro-

⁸⁹ HDA, Namjesničko vijeće, kut. 73., br. 1819.

⁹⁰ HDA, DK, kut. CXXIX., br. 4173.-42. Dvorska kancelarija suglasila se s tim mišljenjem i dopustila Kušlanovo otvaranje odvjetničke kancelarije.

⁹¹ NSK, ODK, R 5869 b-35.

jenje” austrijskog carstva kao uvjet njegovog opstanka i daljnjeg razvitka. Novi bi poredak morao počivati na narodnoj ravnopravnosti i nacionalnoj autonomiji uz isključenje dualizma s njemačkom i mađarskom prevagom. Kušlan navodi da je samo zdravo shvaćeni “federativni pluralizam” u interesu dinastije i austrijskih naroda. Takav poredak ne bi značio obnavljanje Bachovih krunovina, već bi se morao sastojati iz “povećih državnih hrpah sastavljenih prema njihovom geografičkom položaju, prema duševnim i materialnim potrebama i prema zahtievom ideje narodnosti političke i genetičke”. Austrijsku bi federaciju činilo šest političkih jedinica sa širokom autonomijom: 1) zemlje ugarske i Zvonimirove krune – Trojedna kraljevina, Ugarska, Erdelj i eventualno Vojvodina ako bi se obnovila, 2) Galicija, 3) njemačke pokrajine, 4) zemlje češke krune, 5) slovenske pokrajine s Istrom i 6) Mletačka. Federativne veze bile bi određene pregovorima između sabora tih zemalja. One bi poslale odbore u zajednički kongres austrijskih naroda i izradile federativni ustav, koji bi se podnio vladaru na potvrdu.⁹²

Na Saboru 1865./67. Kušlan je pripadao Narodno-liberalnoj stranci, koja je bila protiv njemačko-mađarskog dualizma i schmerlingovskog centralizma. Njezini su stavovi postali znatno bliži Samostalnoj stranci, koja je sada više isticala federalistički smjer. Obje su stranke podupirale čl. XLII./1861. i isticala potrebu uvažavanja autonomije i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske. Kušlan se isticao odlučnijim antiaustrijskim stavom nego većina njegovih političkih kolega i čini se, iako o tome nema jasnih potvrda u izvorima, da je pri kraju života odustao od iluzija o austrijskoj federaciji. U jednom za njega nešto dužem govoru vrlo je kritički govorio o kraljevom reskriptu od 27. veljače 1866. u kojem se odbacuje zahtjev za sjedinjenjem Granice kao “poigravanje” s najsvetijim interesima hrvatskog naroda. Smatrao je da nema koristi od sastavljanja protestnih adresa i slanja delegacije, već da se loše kraljevo postupanje upiše u zapisnik i da se što prije pristupi izboru poslanstva za pregovore s Mađarima.⁹³ Kušlan je vrlo malo govorio u saborskim sjednicama, ali bio je aktivan u pojedinim odborima. Bio je član saborske delegacije, koja je pregovarala s poslanstvom Mađarskog sabora i čiju su većinu čini pripadnici Narodne liberalne stranke. Hrvatsko je poslanstvo inzistiralo da Mađari priznaju čl. LXII./1861., ali mađarsko je poslanstvo bilo spremno uvažiti tek usku pokrajinsku autonomiju Trojedne kraljevine i to tek kad hrvatski predstavnici dođu u Mađarski sabor. U svibnju 1866. Kušlan je iznio, u obliku posebne memorije, svoje primjedbe na izjavu mađarskog poslanstva. Istaknuo je da je god. 1848. pravno prestala veza između dvije države i da je sada potrebno sklopiti novi državni sporazum, koji nikako ne ugrožava pragmatičku sankciju. Kušlan je kritizirao izjave poput “mađarske krune”, koji nameću mađarsku državnu ideju i negiraju etničku pluralnost Ugarske. Posebna autonomna prava Trojedne kraljevine, koja su razvijena kroz dugu povijest, ne mogu biti predmetom raspravljanja

⁹² NSK, ODK, PS, R 5869 b-13.

⁹³ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1865/7, Zagreb 1867.*, 403.-404.

između saborskih poslanstava. Isto vrijedi i za teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine, koja podrazumijeva povratak svih područja, koje su joj nekada pripadale, poput Međimurja, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine i pojedinih kotara Kranjske i Štajerske. Na kraju Kušlan navodi da se novi savez Ugarske i Trojedne kraljevine može temeljiti samo na potpunoj ravnopravnosti, dok sve međusobne veze moraju biti ustanovljene slobodnim dogovorom dvaju sabora.⁹⁴

Jedini dulji govor, koji je Kušlan održao, ne samo 1865./67. već uopće, odnosio se na prijedlog Jovana Subotića, u siječnju 1866., da se u adresi kralju umjesto izraza “naš narod” stavi “hrvatsko-srpski narod”. Kušlanov govor 29. siječnja 1866. ujedno je njegovo cjelovito viđenje suštine hrvatsko-srpskog spora i značajno, jer je došlo od starog ilirca, kojeg se nije moglo optuživati, poput Starčevića i kasnijih pravaša, za hrvatski ultra-nacionalizam. Kušlan se odlučno izjasnio protiv Subotićevog prijedloga, u kojem nije vidio ništa drugo nego “agresiju na našu državu hrvatsku”. Korijene hrvatsko-srpskih sporova Kušlan je nalazio u vrijeme ilirskog preporoda, 1830.-ih i 1840.-ih kada su Vuk Karadžić i drugi srpski publicisti počeli sve štokavce nazivati Srbima i Hrvatima negirati njihovo “plemensko” ime. No, Hrvati su, u ime sloge, prešli preko te srbizacije, što je Srbe ohrabrilo da u Saboru 1861. traže priznanje srpskog imena u Hrvatskoj kao diplomatskog. Srbi imaju pravo zajednički jezik zvati srpskim, ali ne smiju Hrvatima zamjerati što ga nazivaju hrvatskim. Kušlan je istaknuo razliku između književnosti, gdje je svakom slobodno jezik zvati kako ga volja, i političko-diplomatske sfere, gdje mora postojati jedan narod kao nositelj državnosti. Srpska je država propala pod naletom Turaka, a hrvatska se, iako osakaćena i znatno smanjena, nekako održala do danas. Tu Hrvati više ne mogu praviti ustupke, jer “ovu državu našu, koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatskom svietu nazivlje izključno hrvatskom, niti se drugačije nazvati može, mi nikakovoj slozi za ljuav s nikim na svietu dieliti nemožemo.” Kao što Srbi u Srbiji dopuštaju samo srpsko ime kao službeno u označavanju države, jezike itd., tako moraju raditi i Hrvati u Hrvatskoj. Srbi su u Hrvatskoj potpuno ravnopravni s Hrvatima, namješteni razmjerno u svim državnim službama i po ničemu diskriminirani. Usvajanjem srpskih zahtjeva, koji će ubrzo nastojati potpuno eliminirati hrvatsko ime, Hrvati bi sami sebi iskopali grob. Na temelju tih argumenata Kušlan je glasao za predloženu redakciju, koja je i dobila podršku većine, a protiv Subotićevog prijedloga.⁹⁵

Kušlanov govor može se shvatiti i kao osnovno stajalište nekoliko hrvatskih stanaka, od 1860.-ih godina do početka XX. stoljeća, koje nisu pristajale uz ekskluzivni (pravaški) hrvatski nacionalizam, ali ujedno su inzistirale da Trojedna kraljevina mora imati hrvatsko državno obilježje. Narodno-liberalne stranka, kasnije Narodna stranka i Neodvisna narodna stranka i još neke stranke smatrale su, rečenom modernom terminologijom, da Srbi u Hrvatskoj mogu biti samo manjina,

⁹⁴ *Saborski spisi kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-1867*, Zagreb, 1900., 244.-247.

⁹⁵ *Dnevnik sabora od god. 1865/7*, 167.

tj. ne mogu biti nositelji državnosti. Sa stajališta srpskih nacionalista i njihovog osnovnog cilja – definiranja Trojedne kraljevine najprije kao hrvatsko-srpske, a u određenoj budućnosti kao srpske države – nije bilo bitne razlike između tih “narodnjačkih” stranaka i kasnijih pravaških grupacija. Kada se radilo o temeljnom pitanju – jesu li Hrvati jedini nositelji državnosti u Trojednoj kraljevini, odnosno čine li svi državljani Trojedne kraljevine hrvatski politički narod – narodnjaci i pravaši bili su istog mišljenja, iako su prvi bili spremni na određene manje kompromise i formalne ustupke. Tzv. jugoslavenska ideologija, koju je zagovarao i Kušlan, odnosila se na političku i kulturnu suradnju južnoslavenskih naroda, primarno onih unutar Habsburške monarhije, i nije imala nikakve veze s kasnijim unitarnim jugoslovenstvom, kao ni s nastojanjem da se stvori samostalna južnoslavenska država na ruševinama habsburške i osmanlijske carevine.⁹⁶

U drugoj polovici 1866. ima vrlo malo podataka o Kušlanovoj političkoj djelatnosti. U prosincu 1866. uložio je prosvjed, koji je petnaest zastupnika podržalo, protiv prijedloga novog izbornog zakona ako bi ga kralj nametnuo. O izbornom redu može odlučivati samo Sabor, a do tada treba važiti izborni zakon iz 1848. godine.⁹⁷ Kušlan je oduvijek bio slabog zdravlja, ali čini se da je početkom 1867. došlo do naglog pogoršanja. Umro je početkom ožujka 1867., kada je dualizam već bio gotova stvar. Po izvještaju *Pozora* na njegovom se sprovodu okupilo mnoštvo građana i odalo mu zasluženu slavu zbog nepokolebljivog rodoljubnog djelovanja. Narodu je teško izgubiti “toli čvrst značaj u doba, gdje nam odsvuda napast prieti, gdje se hoće muževah stavnih kao kamen, a ne plahih i malodušnih kao šibka na vodi”.⁹⁸ Uredništvo je isticalo da je Kušlan uvijek dosljedno bio uz narodnu stranku od 1840.-ih godina, iako je zbog toga imao velike neprilike s vladom i političkim protivnicima. U njegovom se mučeništvu zrcali mučeništvo hrvatskog naroda. Najviše njegovim nastojanjem sastavljena je 1847. nova narodna stranka “napredovaca”, koja je nastojala prokrčiti put ustavnim i političkim reformama u Hrvatskoj. Uredništvo je posebno istaknulo njegov čvrsti politički značaj i odbijanje da napusti svoja politička načela zbog trenutne sitne koristi.⁹⁹

3. Kušlanovi sociološki stavovi

Tema ovog članka je Kušlanovo političko djelovanje. No možemo ukratko spomenuti i Kušlanove stavove o nekim drugim pitanjima, koji su ostavili traga u njegovoj ostavštini. Religiju je smatrao “nutarnjom svetinjom” čovjeka, koja mora izbjegavati svaki dodir s politikom i državom. Crkva je vanjski institucionalni

⁹⁶ O tome govorimo detaljnije u nedavnoj objavljenoj knjizi (T. MARKUS, *Bogoslav Šulek (1816.-1895.) i njegovo doba*, Zagreb, 2008.) kao i u završenoj i recenziranoj knjizi o južnoslavenskoj ideji u hrvatskoj političkoj misli.

⁹⁷ *Pozor* 31. XII. 1866., br. 341.

⁹⁸ *Pozor* 14. III. 1867., br. 61.

⁹⁹ *Pozor* 12. III. 1867., br. 59.

izraz unutarnje svetinje, dok bi škola trebala biti jamstvo njezinog očuvanja kod mladih naraštaja. Vjera se ne može poistovjećivati s narodnošću – ne može se npr. govoriti o hrvatskoj i srpskoj vjeri – i tko to ne razumije ostaje na razini proste svjetine.¹⁰⁰ Za svećenstvo je smatrao da mora prestati biti posebna kasta i postati pravi dio naroda i pridonijeti njegovom prosvjećivanju. Krajem 1848. pozdravio je pokretanje *Katoličkog lista*, koji bi trebao pokazati je li katoličko svećenstvo u Hrvatskoj razumjelo duh vremena i je li spremno doprinijeti nužnim reformama u Crkvi.¹⁰¹ Sukladno svojem kršćanskom opredjeljenju Kušlan je imao izrazito antropocentičke nazore o živom svijetu i izgleda da nije znao ništa o evolucijskim teorijama, koje su se već naveliko širile po zapadnoj i srednjoj Europi i počele se spominjati i u Hrvatskoj još za njegova života. Smatrao je da je Bog stvorio materiju i živa bića, koja se razlikuju po stupnju savršenstva. Čovjek je najsavršenije smrtno biće, koje vlada materijom i drugim bićima, a pogled mu je uprt u nebesa.¹⁰²

Po svojim općim društvenim nazorima Kušlan je bio tipični liberal sredine XIX. stoljeća. Čvrsto je vjerovao u progresivnost povijesti superiornosti – moralnu i materijalnu – tadašnje europske civilizacije. Zastupao je, za tadašnji liberalizam uobičajena elitistička stajališta, po kojem mase moraju ostati isključene iz političkog života, ali treba nastojati oko njihovog “prosvjećivanja” i postupno uključivanja u politički život. S obzirom na tadašnje hrvatske prilike i na svoje aristokratsko porijeklo Kušlan imao “ultraliberalne” stavove u mnogim pitanjima. Smatrao je da vodeću ulogu moraju imati pripadnici građanske inteligencije, koji trebaju stvarati ustanove građanskog društva. U jednom kraćem govoru u Saboru 1861. spomenuo je da u zemlji postoje tri glavna čimbenika: 1) građanska inteligencija, koja ima kulturni i politički utjecaj, 2) plemstvo, koje ima ekonomski značaj i 3) narod, tj. uglavnom seljaštvo.¹⁰³ Kušlan je zastupao građanski nacionalizam, po kojem politička nacija, kao ravnopravni državljani zemlje, trebaju biti nositelji državnosti. No, istovremeno mu je priznavao mogućnost utemeljenja političke narodnosti u generičkoj narodnosti ako jedan narod – kao hrvatski u Trojednoj kraljevini – čini veliku većinu stanovništva. No, ako je država etnički pluralna – kao Ugarska ili Habsburška monarhija – onda niti jedna generička narodnost ne može činiti političku naciju.

¹⁰⁰ NSK, ODK, PS, R 5869 b-8.

¹⁰¹ SJ 1. X. 1848., br. 25., 22. XI. 1848., 47.

¹⁰² NSK, ODK, Književni i drugi spisi, R 5868.

¹⁰³ *Dnevnik sabora od god. 1861.*, 694. Simptomatično, nije spomenuo svećenstvo, koje je u tadašnjoj Hrvatskoj imalo veliki politički i kulturni utjecaj.

PRILOZI:**1.**

s. d., s. l.

D. Kušlan iznosi primjedbe na zaključke srpskog narodnog kongresa u Sremskim Karlovcima iz 1861. godine.

Primjetbe na zaključke srpskog narodnog
Sabora u Karlovcima sremskih g. 1861.

1. Za obezbjeđenje preimućtenih svojih politično-narodnih prava osnovanih na privilegijama imperatora rimskih i kralj. ugar. nalazi jemstvo u osobnoj geografičnoj oblasti sa sobstvenom narodnom organizacijom sa izabranim vojvodom srbskim na čelu i sa izvjestnom autonomijom kao narod srbski.

Na 1. slaže se sa načeli saborskih zaključakah od g. 1848 imenito čl. VII. XI. 6. II. XVI. XIX. 2., b., XX adj. 3 §§ 2. b. 3. a. XXIV kojih je smier i duh da se trojedna kraljevina s priuzdržanjem cjelokupnosti svoje i državnog jedinstva izraženog u jednoj političkoj administraciji i jednom zakonarstvu (XX, § 3. a) sa g. 1848 fatično u život stupivšom geografično opredieljenom vojvodinom srbskom u tiesni politični savez stupi, koj će istu vojvodinu sa Trojednoj kraljevinom u jedno čvrsto državno tielo stopiti.

2. Radi toga predlaže uslovja (uviete) saveza, sa kraljevinom ugarskom – odnositeljno sa trojednom kraljevinom Hr. Sl. i Dalm. koj savez, da je riešenjem Nj. velič. Pod 27 prosincem 1860. i 5 siečnja 1861 odredjen.

Na 2. Spomenutim riešenjem Nj. veličanstva (ako se nevaram) nije savez odredjen, već je vojvodina g. 849. oktiroirana g. 860. ravrgnuta i uništena te njezini sastavni dielovi utjelovljeni svaki onoj državi koje države sačinja cieloviti dio – Sriema srezovi Rumski i Iločki spadoše k trojednoj kraljevini a Tamiški Banat k Ugarskoj.

Savez dakle ovaj je idea srpskog sabora a uslovja toga saveza su plod njegovog djelovanja, koj već u zametku ili klici svojoj smrt nosi.

Ovaj sabor savez predlaže vojvodine sa Ugarskoj i trojednom kraljevinom, koj bi savez uništiti moro ono državno jedinstvo, koje je g. 848 utanačeno kao glavni uviet saveza. Čl.-om VIII-im g. 1848 opredieljuju se geografičke medje vojvodine, te se po tome k vojvodini računalo: Banat s granicom i kikindskim distriktom, Baranja, Bačka s bečejskim distriktom i šajkaškim bataliunom i jedino

s ovakovom vojvodinom i na želju jedino ovakove vojvodovine odlučio je sabor troj. kralj. da će sklopiti savez tiesni stapljajući ih u jedno čvrsto državno tielo.

Gdje je to jedinstvo državnoga tiela, gdje savez taj tiesni, kada pretežniji dio iste vojvodine spada k jedinstvu uarske države, i sa trojednom kraljevinom u posve nikakovom savezu stajao nebi, a kamoli u tiesnom političkom savezu izraženom u jednoj administraciji i u jednom zakonarstvu!?

Vidi se iz svega, da su Srblji radi samo sebi odmoći od navale magjarskog življa, a za interesse trojedne kraljevine, koji kod ovog saveza u pitanje dolaze, slabo ili ništa nemare.

Kod svakog pako saveza ištu se koristi, gdje ovih neima, ondje nestaje povoda nestaje bigalah k savezu. Što bi trojedna kralj. kroz predloženi savez postigla koristna, dobra i valjana za svoju slobodu, sadašnjost i budućnost? Ništa, a izgubila bi najprije Sriem a poslie i više toga, pošto braća Srblji svoju vojvodovinu osnovati kane na vjerozakonu čim sve Hrvate i Slavonce iztočne vjere stojeće u Hrvatskoj i Slavoniji za nju reklamiraju a k tomu jošte i one koji su zapadne viere pridržati žele. – To su ideje prošlih vjekovah koje svaki hrvatski kršćanin bio on zapadne ili iztočne vjere osuditi mora kao ostariete i duhu vemenata protivne, kao crvotočinu koja se u naš jezikom, običajem i povjestnicom jedan te isti narod zvali ga mi hrvatskim ili srbskim upiliti i onu slogu ljubav i jedinstvo, na koje nas nesamo krv već i politička nužda goni na propast nas sviuh raztočiti namjerava.

Vjerozakon je nutarnja svetinja čovjeka koja se čuvati mora svakog dodira s izvanjskim političkim svietom. Crkva je izraz izvanjski ove svetinje, a škola, u koliko se brinuti imade za vjerozakonska ćućenja omladine naše, poluga je i njeko jamstvo da se ova svetinja neoskvrnuta sačuva.

Kao što neima njemačke, inglezke, francezke, ruske i talijanske vjere već jedino kršćanske istočne i zapadne crkve, žudijske i mahometanske vjere, tako neima niti hrvatskog niti srbskog vjerozakona. Tko govori o srbskoj ili hrvatskoj vjeri, on se nije popeo na stanovište današnje civilizacije, već ili je ostao u tiesnom vidokrugu u kom se je rodio ili je pako iz višjeg siš' u nižji proste svjetine, kojoj jošte luč prosviete sinula nije.

Da se trojedna kraljevina kod sklopljenja saveza na stanovište vjerozakonsko postaviti niti hoće niti može; da se ona nije nikako nakanila odreći načelatah g. 1848 glede saveza s vojvodovinom izpovjedanih; da se ona napokon sa vojvodovinom, koja po zaključcima najnovijeg srbskog sabora sve bi bila samo ne vojvodina s kojom se je g. 1848 u načelu savez sklopio, u savez na temelju zaključakatah srbskog kongressa od g. 1861. stupiti niti hoće niti može: to će braća Srblji imajući pred očima svoju a i braće svoje hrvatske jedne i druge crkve sreću, napredak, blagostanje i političku budućnost, sami uviditi, bez da to obširnije razložimo.

Kad mi ovo izjavljamo nevelimo, da nećemo vojvodovine niti tvrdimo, da niesmo radi s vojvodovinom sklopiti saveza onakovog, kakovog su Srbliji sami g. 1848 željeli i na kakv je trojedna kraljevina pristala.

Mi ćemo ovo motivirati i zato

I kazati razloge zašto na predloženi nama po zaključenjima srbskog sabora od 21 ožuj./2 trav. 861. savez pristati nemožemo

II kazati razloge zašto mi vojvodinu želimo onakovu, kao što je 1848 godine (s izključenjem ipak po mogućnosti romanskih, njemačkih i magjarskih živaljah) osnovana, i potanko naznačiti uviete koji su g. 1848 samo onako u obće nacrtane, nu koje pobliže opredieliti i formulirati valja, pod kojimi smo pripravnii utanačiti savez izmedju trojedne kraljevine i vojvodine srbsko-hrvatske.

Na I k riešenju ove zadaće doprinieti će ponajviše to, ako prosudimo spomenute zaključke srbskog sabora redom kojim idu i o njima se izjavimo prosto-dušno, ko što dolikuje narodu srodnom i jednokrvnom.

I Oblast ona, u kojoj Srbi po većini živu ima se u Ugarskoj i trojednoj kraljevini priznat kao srbska oblast.

Ovoj ustanovi mora se iz više gledištah prigovoriti.

I-vo Nijesmo jošte na čistom u tome, koja je karakteristika srbstva t. j. tko je Srbini, tko li nije. Razumieva se da se ova neizviestnost protezati može jedino na dva tik uza se stojeća plemena jugoslavenska naime na pleme hrvatsko i srbsko, a na inoplemenike nipošto.

Da vjerozakon u tom pitanju odlučiti nemože to sam već gore dokazao a ja se ufam, da će mi to svaki razborit čovjek dopustiti. Jer ako istočna vjera čini srbstvo, onda je Rus da što više Grk i Rumunj, Albanec i Armenac takodjer Srbini, a to mislim, da nitko živ nebi mogo s razlogom tvrditi. – Prama tomu načelu bio bi Francez, Talijan, Nijemac, Albanec takodjer Hrvat jer su svi sliedbenici zapadne crkve.

Ako nije vjera može biti jezik i običaji li vanjski oblik onaj znak po kojim se može Srbini razabrati od ne-Srbina u obće poimence od Hrvata.

Jok ni to nije, jer im je jezik po organičkom sastavu jedan, običaji isti a oblik izvanjski nestašan.

S malimi i neznatnimi razrječini razlikami govori se po čitavom onom prostoru, gdje živu Hrvati i Srbliji, jezikom, kojeg Hrvati zovu hrvatskim, Srbliji pako srbskim. To jamačno valja posvuda, a ono što se može gdje i gdje čuti “ja govorim slavonski ili dalmatinski ili racki”, niesu pravilo i dokazuju jedino, da oni, koji tako govore jošte stenju u okovim tudjeg upliva i niesu doprli do narodne sviesti, jer dalmatinskog ili slavonskog ili rackog jezika kao ni narodah ovih imenah neima, pošto su to imena predielna a ne narodna i ona bi uz stanovite pretpostave, kao što u Švaicarskoj ime Švicar u Ugarskoj ime Ugrin u Velikoj Britaniji ime Britanac, mogla postati nazivom za političku, a ne za genetičku narodnost.

To isto valja i u pogledu običajah narodnih kod krštenja, ženitbe i udaje, smrti, kod praznovanja raznih praznikah, kod upotrebljivanja poslovnica, pjevanja pjesmaah, zagonenanja i odgonenjana, u sujevjerju jednom riečju u svemu i sliednjem, što spada na bitne znakove, kojimi se srodnost ili nesrodnost plemenah i narodnostih opredieljuje.

Po vanjskom obliku naime stasu, kosi, boji ili temperamentu opet se nemože naći granica jer ima izmedju Srbima dole u knjaževini srbskoj za koje se govori i drži, da su sami ovejani Srblji, ljudih bjeloputih i crnomanjastih, visoka i niska stasa, plavetne i crne kose, vatrenog i hladnog tempramenta, a to isto valja i ovdje za Hrvatsku.

Gdje imade u životu jednog naroda tolikih točakah, koje se sbivaju u jednu točku, gdje se istovetnost ni u čemu nedaje razlučiti, a razlika samo stoji u imenu, kao što se dva po ocu i materi brata mogu zvati jedan Petar drugi Pavo a prezime im je jedno isto, jedno počelo i jedan iztočnik, jedna krv i jedna put: ondje je gotova bezposlica cenkati se za ime i prepirati se o tome tko je Srbin tko li Hrvat i kako će se zvati vojvodovina i po čemu da se zove srbska, kad imade u njojzi i tkao nazvanih katoličkih Bunjevacah do 80,000 koji vele da govore hrvatski a neće da budu Srblji, jer jim se Srbstvo dosta nespretno predstavlja kao stvar vjerozakona i identično sa crkvom istočnom, a i znameniti broj jednoplemenikah katolikah, koje bi mi sliedeći primjer Srbaljah morali zvati Hrvatima i koji jamačno neće htieti da se zovu Srbljima.

U ovakovom položaju stvarih pitanje je kako da zovemo tu vojvodovinu?

Srbskom ne, jer bi to jošte danas mnogim zazorno bilo, hrvatskom ne, jer bi to bio gotov zijan po srbluku. Nebi li ovdje mogli sliediti narav istu i providnost koja je jednom te istom narodu nadjela dva imena, nebi li mogli raditi kao roditelji jednog čeda koje se krstiti imade pa jedan hoće da se zove Petar drugo Pavo pa se najposlie slože da bude jedno i drugo? Podajmo dakle tom novom čedu jedno i drugo ime sliveno u jedno i kao što smo mi ovdje u pravilama za jugoslavensku akademiju gdje bijaše govor o jeziku, kazali hrvatsko-srbski jezik, tako bi mogli vojvodovinu prema tomu što se većina našeg naroda ondje drži za Srblje, nazvati srbsko-hrvatskom.

2.

1861., kolovoz 25, s. l.

D. Kušlan iznosi osnovu za pokretanje novog narodnog i političkog lista.

Osnova

Za narodni politički list sa poučnim i zabavnim podlistkom

Na onoj točki duševnog, narodnog i političkog razvitka, na kojoj dan danas narod hrvatski i srbski stoji, neda se živiti sa dojakošnjimi sredstvi. Prema ovom stanju razvile su se i nove potrebe, pred kojima se oglušiti neda. Ovim je potreba-ma gledao narod da po mogućnosti doskoči i zato je podpomognut domoljubnim požrtvovanjem plemenitih sinovah svojih obstojećim već duševnim zavodima dodao: jugoslavensku akademiu, sveučilište i kazalište.

Nu time nije jošte svim potrebama doskočeno; dapače ima jedna, koja nas svejednako nutka, da joj čim prie odolimo.

Ovoj potrebi bi se zadovoljilo jednim slobodoumnim političkim dnevnim listom, koji bi neodvisno pred svetom zastupao 1-o naše narodne, državne i ustavne interese, t. j. a.) narodnu naovisnot od svake tudje supremacije budi nje-mačke budi taljanske ili magjarske a to polugom onakovih državnih organizmah, koji bi se pod žezlom dinastije habsbursko-lorenjske prema obstojećim narodnim hrpam (gruppen) na temeljih federativnih stvoriti dotično preobrait i mali. b.) celokupnost hrvatske države ojačenu življi po tički a.) k njojzi jošte spadajućimi. c.) ustav starodavni hrvatsko-ugarski, kako se je tiekom viekovah razvijao i do g. 1849. razvio sa svimi ka svom oživotvorenju i daljnjem razvoju na temelju poli-tičke, narodne i gradjanske slobode potrebnimi garancijami kao što su: sloboda štampe, narodna straža, pravo udruživanja, porota itd. 2-o Dualizam u Austriji, kao najnaravniji i na historičkom pravu utemeljeni razvoj i prijelaz k oživotvorenju točke a.) osnovan ipak na ideji federacije državah hrv.-ugarskih t. j. Ugarske, Hrvatske i Erdelja kao jedne (iztočne) pole Carevine, i državah austrijsko-sla-venskih čestih kao druge (zapadne) pole Carevine, spojenih u pitanjih centralnih posredstvom kongresa narodnog iz jedne kuće sastojećeg i ovom odgovornog ministarstva.

[*prekriženo*: 2-o Ideu fedracije narodah ugarskih za koju se je narod magjar-ski g. 1849. u svom saboru Seedinskom izjavio bio napokon. 3. Ideu bratinstva i federacije izmedju svih narodah u obće, napose pako izmedju saveznih panon-skih i jugoslavenskih državah i ostalih susjednih državah i narodah.]

Ovim mislim, da sam sve kazao, što je od potrebe bilo kazati u pogledu boje i smjera, ostalo obširnije sapda u program koji bi se u svoje vrijeme izdati imao.

Ovaj list morao bi izlaziti svaki dan, osim blagdanah, na celom veliko tabaku poput "Pesti Napló-a", "Magyarország" ili "Vidovdana" i sastojao bi iz glavnog lista sadržaja političkog i podlistka (feuilletona).

U glavnom listu prednjačio bi jedan a prema okolnostima i više uvodnih članakah; za njima bi sledio pregled najznamenitijih domaćih i inostranih dnevnikah, a za ovim viesti iz svih stranah domovine naše uzete u širokom širjem i najširjem smislu, za time viesti miestne a napokon viesti iz inostranstva. Za ovimi bi imao doći trgovački viestnik o tečaju novacah, cieni žitka i t. d. Iza toga "Glasnik" t. j. članki za koje uredništvo neodgovara i razni oglasi.

Podlistak imao bi biti nosioc sveobćeg znanja u slogu popularnom; nu i veći rom tendencionalni, isto tako i pripoviedka s pismom manjom ili većom ne bi bio izključen, - jednom riečju sve, što u domašaj liepe književnosti i u znanstven okrug spada, imalo bi se u podlistku naći; po čemu bi ove novine same za se i bez pomoći drugih novinah čitatelje svoje podpuno zadovoljiti morale.

Što se jezika tiče, taj bi imo služiti na izgled glede svoje pravilnosti i ljubkosti pisanja, kao i glede sloga svog. Kao list narodni, koj raznolikost pismenah ignorirati nesmie, imao bi pusto polje ostaviti i azbuci, te tako narodu izručiti, da odluči, imali abeceda izrinuti azbuku, ili ova onu, ili pako imadu obadvie obstojati uza se, kao braća blizanci i kao što u Njemacah dan danas jošte uz svabštinu i latinica obstoji. S toga uzroka moro bi se u list uređivan abecedom primiti svaki članak ili dopis pisan ćirilicom, ali pod tim uvietom, da bude u njemu Vukov pravopis.

Ovako uređivan list nebi mogo biti plodom dvojice, trojice, već više njih, te bi svakako iziskivao znamenit trošak, koj bi se s vremenom – za koju godinu – i putem predplate pokriti dao; ali iz prvog početka bez znamenite novčane podpore, da pače bez garancije njegovom petgodišnjem obstanku, niti bi sviet ugledati, a kamoli u njemu uzdržati mogo.

Kod uređivanja njegovog moralo bi vladati načelo honoriranja uvodnih članakah i dopisah izvornih, jer bi inače urednik sa svojimi pomoćnici osto' s vremenom na cjedilu i list bi svoju svježost, svoju raznolikost, jednom riečju svu svoju znamenitost izgubio, te postao dosadnim jednoglasnim miestnim listom. Uredničko osoblje imalo bi sastojati iz dovoljnog broja osobah za posao izabranih po uredniku en chef. Razlog tom zahtievu leži na dlanu. – Ako se nebi dovoljan broj pomoćnikah plaćenih odredio, to bi poso jedno išo na brzu ruku, dakle nevaljano, a drugo sile bi urednika i njegove poslom preobterećene pomoćnike za koje vrijeme ostavile i list bi ostao osamljen i pust; treće, jedan isti bi moro više rubrikah namirivati, po čemu bi opeta list u svojoj izvrsnosti patiti morao.

S toga scienim, da bi uz glavnog urednika imali biti još dva saurednika, jedan pomoćnik za miestne novosti, jedan za domaće viesti, a jedan za inostrane,

napokon jedan za trgovački viestnik i glasnik, a jedan za feuilleton, dakle ukupno s glavnim urednikom 8 osobah. Od ovih morali bi barem 6. redovitu primjerenu plaću imati, ostala dvojica mogli bi se polag pogodbe honorirati za svoje djelo. – Za urednika en chef morao bi se umoliti Mirko Bogović, pa ako on nikako nebi se htio primiti tog posla, Vezić ili Drenovac. Za popuniti ostalo osoblje našlo bi se u Zagrebu samom na izbor ljudih.

Izvan Zagreba pako imali bi se najmiti dopisnici u Dalmaciji, Bosni, Bugarskoj, Crmoj gori, Srbiji, Ugarskoj, >Kranjskoj, Štajerskoj, Istriji, Českoj, Moravskoj, Poljskoj, Ruskoj, Franczskoj, Njemačkoj, Inglezskoj, Italiji, Karabogdanskoj i Turskoj a ponajglavnije u domovini našoj, koji bi stojeći u glavnim mjestima imali redovito svakog mjeseca jedan ili dvaputa a izvanredno svakda pisati, kada bi što znamenitog se dogodilo. Izmedju ovih bi se domaći manjim honorarom zadovoljili, ali dopisnikom iz Carigrada, Pariza, Londona i t. d. valjalo bi svaki dopis s najtomanje jednim luisd'ovom honorirati.

Ravnim načinom bi se prinesci za feuilleton morali dobro honorirati i to ili od arka ili za celo djelo ili članak.

Razumie se samo po sebi, da se u našoj zemlji nebi mogo naći nakladnik ili izdavalatelj za ovaki list, a i više njih da se slože, teško bi smogli potriebnu svotu za njegovo utemeljenje i obezbijenje. – Zato ja predlažem, da se ovaj list izdaje na dionice (actie) i to akciju po 50 f.

Budući da bi ovakov list za koju godinu mogo steći i 5000 predbrojnikah, osobito kad nebi bio preskup, to bi se moglo prodati 1000 dionicah pod višerečenu cienu, po čemu bi se steklo 50000 f. kojih bi za utemeljenje lista svakako trebalo. Kad bi se k tomu jošte i manje imućnijim s izdanjem parcialnih 1/5 dionicah od 10 f. put otvorio i koristi materialne razložile, kojima se akcionar nadati imade, to bi broj prodatih dionicah možebiti i na 2000 naraso, te tako poduzeću ovom podpuno jamstvo podielio s jedne strane, a s druge strane već kod 5000 predbrojnikah – uz godišnju predplatninu od 15 f dioničarom osjeguralo ljevu duždendu, pa ako i to ne, a ono barem najtomanje 6% kamate.

Ovo sam jedino kao natuknuo a osnovu izraditi za društvo doničarah ostavljam drugome, što ipak jošte napomenuti moram, je to, da bi dobro bilo urediti 1-o da onaj, koj bi uzo više od 5 akcijah samo 3/5, a onaj koji bi uzeo više od 10 dionicah, 2/5 a napokon uzelac više 20 dionicah samo 1/5 odmah ostalo pako tekar nakon godine danah položi; zatim 2-0 da se svakom posjedniku 1/5 dionice, ako se obveže, da će i ostale 4/5 tečajem 5 godinah kupiti, novine bezplatno dadu.

Napokon bila bi zadaća društva, da se s g. izdavalateljem “Pozora” njeakako pogodi onamo, da mu koncessiu odstupi, za da se sile neciepkaju, već u ovo ozbiljno doba sve da sliedi lozinku našega vladara “Viribus unitis!”

25/8 861.

D. K. Z.

3.

1863., rujan 6, Zagreb

Zagrebački veliki župan Ivan Kukuljević obavještava D. Kušlana o razlozima suspenzije sa službe velikog bilježnika.

Gospodinu velikom bilježniku baronu
Dragutinu Kušlandu
u Pešćeno.

Iza kako su minula podpuna tri mjeseca, odkako sam Vam uz višji nalog priobčio njeka pitanja, na koja mi imadoste odgovoriti, i Vaše službeno očitovanje podnieti, primio sam od Vas, poslie četiri puta opetovanih naloga mojih jedva jednaput zahtievano po meni očitovanje pod naslovom opravdajućeg odgovora.

Ovaj Vaš veoma obširni odgovor, koj je glede svoga sadržaja sličan više napadajućemu članku ultralibralnog kakovog časopisa, negoli službenomu očitovanju podčinjenoga činovnika, tolikom je bezobzirnostju i drzovitostju pisan, da sam po sebi jasno dokazuje, kako pisac njegov ni malo prikladan nije za obnašanje javne podčinjene službe, budi pod kojom vladom, budi pod kojom sistemom, kamoli da je sposoban za službu velikoga bilježnika, kao duše municipalne uprave, u takovo vrieme provizorija i prelaza, u kakvom se mi sada nalazimo, u kojemu uprav vremenu hoće se od svih stranah a ponajviše od organah uprave, mnogo hladnoga razmatranja i umiritelnoga postupanja, mnogo sterpljivosti i umjerenosti, za moći dospjeti čim prije iz provizoria u strogim i jasnim zakonom učvrštjeni položaj.

Kao što ste Vi tečajem svega Vašega municipalnoga službovanja skoro viečnim Vašim odsutjem od mjesta opredjelenja i službovanja pokazali, kako malo hajete za važnu službu velikoga bilježnika, u kojega odsutju sva municipalna uprava podobro zapinjati mora; kako ste i u Vašem očitovanju zaboravili, da nijedan, budi kraljevski, budi municipalni činovnik, dakle ni županijski veliki bilježnik, nije vlastan, da se svojevoljno otme dužnostima, koje mu nalaže naputak, običaj i narav službe njegove; javna bo služba, bila ona koje godj vrsti, nije abstractno pravo, već je postavna dužnost, koju je prema obstojećim, ako i nepovoljnim zakonom, neprestano svakomu, sve do toga veršiti valja, dok se ne stvore drugi povoljniji zakoni.

Činovnici dakle županijski svake versti, kao radila izveršujuće obstojeće oblasti, pozvani su na to po službi svojoj, da svoje subjektivno uvjerenje, u svom

službovanju, prema postojećim zakonom i prema višjim u smislu ovih zakonah, dolazećim ustanovam, točno bez svakoga otpora prilagode, ili pako kao značajni ljudi i strogi čuvari svojih protivnih načelah, službu ostave, i kao privatni ljudi u svojem smislu na javnom polju raditi stanu.

Pa ako je u smislu starodavnoga našeg ustava, kojemu se i ja kao ljubitelj i cienitelj ustavnih prava naših klanjam, dopušćeno municiplanomu činovniku u javnih skupštinah i pojedinih poslovih i predmetih imati raznolika mnjenja i raznolike nazore, protivne takodjer poglavarstvu svome; to mu ipak nije dopušćeno ignorirati obstojeće, ako i provizorne zakone, i zemaljske odnošaje i prekoračivati krug svoga djelovanja, i svoje dužnosti, sa samovoljnim službovanjem i postupanjem u svakom smislu.

Što se tiće okružnicah razposlanih po Vami na dotične kotarske sudce, to Vi sami priznajete, da su takove doista po Vami pisane i podpisane i za razpošiljanje spremljene, ali uprav i po nalogu Vašem od županijskog odpravnika na sve kotarske sudce, osim trojice, atresirane i službeno doista odpravljene, kako to pismeno očitovanje samoga odpremnika sviedoči koj o tajnom saderžaju Vašega pisma ništa ni znati smeo nije.

Nu nijednim po Vama navedenim razlogom nije dokažano, da ste Vi na razpošiljanje rečenih okružnicah, te na razprostiranje neistinitih, uznemirujućih glasovah ili proročanstvah, budi zakonom, budi zaključkom županijskim, budi nalogom poglavarstva opunovlašćeni bili; zloporaba pako, koju označuje upotribebljena po Vami pečat županijske pisarne, i podeljeni Vašem okružnom pismu u podpunoj slici značaj službenosti, kao i upotrebljenje jane pošte, neda se izpričati onimi tobože sličnimi zloporabimi, o kojih Vi tako obširno govorite, jer zloporaba ostaje vazda zloporaba, kao što biaše i ona županijskog litografa, kad je išo djačke privatne vježbenice litografirati, za koju je od mene, odmah kako sam za taj čin saznao, zasluženio ukor primio.

Što Vi nadalje tverдите, da je Vama polje agitacije otvoreno, i da Vam je slobodno kao skupštinaru, u ustavnom smislu, pistmeno i ustmeno za svoja načela vojevati, i prijatelje i stranke u Vašem smislu budne držati; to Vaše tverdjenje nije ničim obrazloženo, jer tko hoće da se zove županijskim skupštinarom u županiji zagrebačkoj, treba da ima za to u smislu previšnjega naputka i po velikoj skupštini primljenoga poslovnika, propisane sposobnosti, tojest treba mu da u smislu § 18 naputka posjeduje ili negibivo dobro od kojega plaća barem 50 f. zemljarine, ili da plaća kao kr. činovnik, odvjetnik itd. ustanovljenu dohodarinu, nu Vi, na koliko je barem meni službeno poznato, neimate ni jednoga ni drugoga zahtievanoga svojstva. Vi ste dakle, kad ste okružnicu pisali i razpošiljali, svakako samo kao municipalni činovnik radili, i time svoj po službi ograničeni djelokrug prekoračili, jer kao skupštinar javno postupati niste mogli ni smieli.

Što se ostalih Vaših u opravdanju Vašem navedenih umovanjha tiće, to nezaslužuju ova za to uvažanja, jer nezasecaju ni malo u predmet, radi kojega je zahtievano od Vas očitovanje. Iz obzira dakle svih više spomenutih okolnostih, te po imence iz razloga:

1-vo Što ste Vi dne 9 svibnja o. g. u oči zadnje velike skupštine kao veliki bilježnik i sudrug ostalih podčinjenih meni municipalnih činovnikah razposlali službeno okružno pismo pod pečatju županijske pisarne i to putem ckr. Pošte na sve velike i kotarske županijske sudce, izuzamši trojicu njih, u kojoj okružnici, uz ocernjivanje Vašega u službi sudruga i prvoga županijskog, obćenitim povjerenjem skupštinarah izabranoga častnika g. prvoga podžupana, kojega po imence, radi čina, ne njegovog, nego čitavog jednog po skupštini imenovanog odbora, na ruglo staviste, a u jedno ostale Vaše u službi sudruga i dotično sve občine županije zagrebačke poticaste ne samo proti obćenito primljenom zaključku pervašnje velike skupštine glede poslovnika, nego i proti istomu po Njegovom Veličanstvu odobrenom, i uz ostale zakone kao privremeni zakon smatrati se imajućem naputku.

2. Iz razloga što ste Vi razpošiljanjem spomenute okružnice prekoračili ne samo nadležnost svoje veliko bilježničke službe, nego što ste ovim činom svojevóljno uzvisili se nad istom vlastjom velikoga župana i županijske skupštine, kojim jedino pripada pravo okružna pisma po županiji razpošiljati, ili naloge i razjasnjenja davati, u kojemu smislu da se od strane bilježništva i odpravništva županijskog razpošiljati imadu.

3. Iz razloga, što se ovakov čin podčinjenoga županijskoga častnika, kao što je veliki bilježnik, tim više griešnim i opasnim smatrati ima, što uprav veliki bilježnik savjestno nadgledati mora, da se sve ono dotičnim županijskim častnikom i skupštinarom za ravnjanje do znanja stavlja, što se budi putem skupštinah zaključči, budi putem višjih oblastih zakonito naloži.

4. Iz razloga, što podobro postupanje podčinjenih častnikah, kao što je Vaše, punim pravom podkopava ne samo vlast i dostojanstvo velikih župana i županijskih skupštinah, nego bi u ovoj zemlji, u kojoj bi se takovo postupanje budi kojemu god podčinjenomu činovniku dozvolilo, miesto reda i zakonitoga stanja, put otvoriti moglo najvećemu neredu i svojevóljnosti, te bi osobito kod nas mjesto zakonite ustavnosti uvesti moglo podpunu anarhiju, koja je u sva vremena i u svih državah bila mati i temelj absolutizmu.

5. Iz razloga nadalje, što Vi, uslied mojega trećega službenoga poziva, da na stavljena Vam pitanja odgovorite, u Vašem u toku i tegobnici očitom uvriedom i neštovanje moje velikožupanijske časti, kao Vašeg prvoga poglavara pisaste, i sa svakojakimi izopočivanji Vaš protuzakoniti odpor proti Vašemu poglavarstvu opravdati nastojavaste, a nadalje uslied moga četvertoga pismenoga naloga, u Vašem opravdajućem odgovoru, osim inih proti mojoj časti kao ustavnog dostojan-

stvenika naperenih osvadah, ocernjivanjah i uvriedah, dapače i sa sudbom nekih prognanih velikih županah i banovah svojim načinom groziti se neustručavate, i time svake službene podčinjenosti sami se odricavate. Dočim ujedno i svaku poslušnost naprema mojoj vlasti od sebe odbijate, u onom slučaju, kad se što god s Vašim političkim osvjedočenjem neslaže.

6-o Iz razloga napokon, što Vi iz namišljenoga po Vami gledišta, da jedini županijski veliki bilježnik tu veliku prednost pred svimi kraljevskimi i municipalnim častnici uživati ima, da je sa svim samostalan, i da mu izvan vremena velikih skupštinah netreba nikada stanovati na mjestu službenoga svoga zvanja i predeljenja, nego da se može u sve ostalo vrieme svoga službovanja, bez ičije dozvole i odpusti, kamo mu drago udaljiti i sa svimi drugimi poslovi, samo ne sa svojom službom i toli potrebitim nadziranjem županijske pisarne baviti se, što je kako stari županijski zapisnici svjedoče, u sva vremena strogo zabranjeno bilo, te ste deržeći se toga opakoga gledišta, opetovano tečajem čitave zadnje male skupštine, iz Zagreba odsutni, sav bilježnički posao na Vašega sudruga i jednog županijskoga podbilježnika napertili, bez da ste budi od mene, budi od g. podžupana ikakovu dozvolu zato dobili. To isto ste takodjer po običaju Vašem u oči sadašnje male skupštine opetovali, čim ste bez svakoga dobivenoga odpusta i dozvole iz Zagreba otišli, dočim ste Vaš odlazak samo ustmeno naglasili, kao da ste od svake službe posve nezavisni i prosti.

Iz navedenih dakle svih tih razlogah, iz kojih ćete i sami uviditi, da činom Vašim nije podlog zakonita kakova u ustavnom životu dozvoljena opozicija, nego upravo protuzakonita otajnost i svojevoljno presezanje i propinjanje nad svojim poglavarstvom, nad svojom službom i nad zakonom, obustavljam Vam krepostju podane meni po Njegovom ckr. Apostolskom Veličanstvu vlasti velikožupanske, u smislu § 4. najvišjeg naputka izdanog po Nj. Veličanstvu pokojnoj carici i kraljici Mariji Tereziji od 21 studena 1768 (intimat nam. Veića od 10 svibnja 1771 br. 2291-584) i krepostju visoke naredbe kr. dvorske kancelarije od 26. kolovoza t. g. br. 324 i visokoga odpisa kr. namjestničkoga vieća od 30 kolovoza t. g. br. 1473 Vašu službu i plaću od današnjega dana. Dočim ovo ujedno dotičnomu višjemu mjestu i županijskoj skupštini te blagajaničtvu do znanja stavljam, činim Vas pozorno, da za vrieme od 14 danah Vaš utok višjemu mjestu proti ovoj mojoj odluci podnieti možete.

U Zagrebu dne 6. rujna 1863.

Ivan Kukuljević

Veliki župan

I: NSK, ODK, PS, R 6859 b-51

4.

1866., siječanj 29, Zagreb

U govoru u Hrvatskom saboru Kušlan odbija Subotičev prijedlog da se u adresi kralju upotrijebi naziv "hrvatsko-srpski narod".

Ja se sine ira et studio izjavljam proti predlogu gosp. II. podpredsjednika, jer u njemu nevidim drugo no agresiju na našu državu hrvatsku. Ova napast nepočimlje danas, ona siže u zadnju prošlost razvitka naše književnosti, kad se je god. 1835. zametnuo prvi književni rad, onda su naši književnici za temelj uzeli razrječje hrvatskoga provinciala, ali vidjevši da su tim odviše na uzko osnovali svoje književno poslovanje, koje stegnjeno u tako uzke granice nebi nikako došlo bilo do uspjeha, o su poprimili za književni jezik štokavsko narječje, koje ja i svaki Hrvat nazivlje "hrvatskim", dočim ga braća Srbi krste srbskim. – U ono doba bijaše prvi zametak postavljen srbiziranju, te se je po novinah i brošurah pisalo samo o srbskom narodu, kao da hrvatskomu ni traga neima. Prednjačio je u tom poslu za onda slavni Vuk Karadžić, koji je dapače knjižicu jednu ("Kovčežić")¹⁰⁴ posvetio Srbima svih triuh zakonah, razumievajući ovdje savkolik naš narod iztočne, zapadne i muhamedanske vjere. Ovakovo zadirkivanje u naše plemensko ime dirnulo je neugodno svakoga Hrvata, ali kao što su Hrvati blažiji i popustljiviji, propustiše oprieti se tomu nebratskomu postupku, te pošav putem ljubavi i sloge počеше upotrebljavati za naš književni jezik naziv hrvatsko-srpski, kojega posljedica se pokaza g. 1861., kad braća Srbi zahtievahu, da se po saboru prizna, da u trojednoj kraljevini imade i srbski narod. Ja, što se mene tiče, nisam nikada odobravao postupak ovakav sa naše strane, koji je dopustio, da se pod plaštem ljubavi i sloge krnji nesamo naš narodni i plemenski već i državni obstanak, i zato sam vazda i u svako doba mislio, da bi valjalo u nas Hrvatah jezik, kojim Srblji govore, krstiti hrvatskim, a narod naš bud iztočne bud zapadne vjere, u koliko stoji u granicah trojedne kraljevine, nazviati hrvatskim. Na taj način nebismo činili drugo, već sliedili primjer braće Srbaljah, koji, ako su htjeli pravedni da budu, imali su nama u tom pustiti onu slobodu, koju si sami uzimlju. Ovako postupanje bilo bi upravo bratsko t. j. da mi nezamjeramo Srbljem, što Hrvate zovu Srbljima, a hrvatski jezik srbskim; nu oni da tako isto neprime od nas u zlo, što jezik, kojim se govori u trojednoj kraljevini, Banatu, Bačkoj, Srbiji, Bosni, Hercegovini, itd. nazovemo hrvatskim, a narod, koj se tim jezikom služi, hrvatskim. Ja sudim, da ljepšega znaka sloge i ljubavi netreba medju dva plemena, nego kada se ovako

¹⁰⁴ Odnosi se na knjižicu "Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona", koju je Vuk Karadžić objavio u Beču 1849. U njoj se nalazio i članak "Srbi svi i svuda", napisan još 1836., u kojem Karadžić "dokazuje" da su svi štokavci genetički Srbi.

izmjenjuje jedno ime za drugo, i da se upravo time na najsajjniji način konstatuje istovjetnost jednoga i istoga naroda i jezika.

Tako se stvar ima na polju književnom, ali drugojačije na polju državno-pravnom i javnom, u krugu diplomatskom. Ovdje već treba razlike, kao što ju je i poviest sama naznačila. Kada u staro doba ova dva plemena hrvatsko i srbsko izpod Karpata dodjoše u današnji svoj zavičaj, onda se osnovaše dvie različne države, država srbska i država hrvatska. – Država srbska nezgodom vremenah propade na Kosovom polju, a hrvatska se onako osakaćenih krilah nekako uzčuva do danas. Ovu državu našu, koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatskom svijetu nazivlje izključno hrvatskom, niti se drugačije nazvati može, mi nikakovoj slozi za ljubav s nikim na svijetu dieliti nemožemo. Zato neka toga braća Srbliji od nas i neištu, jer time ištu našu smrt; pošto sumnje neima, da braća Srbliji, koji ostajući vjerni svom postupnom postupku, danas traže, da se u javnom diplomatskom životu mjesto naziva hrvatskoga upotrebi hrvatsko-srbski neće propustiti za koju godinu tražiti, da se naziv hrvatski izpusti i da ostane samo srbski. Ovakov postupak nije bratski i ako igdje, valja ovdje onaj zakon božji: što nećeš da se tebi nečini, nečini niti drugomeu. – Šta bi braća Srbliji rekli, da onim 200.000 Rumunjem, koji su u Srbiji staroselci, dakle sasvima ravnopravni Srbijancem, padne na um zaiskati, da se Srbija prozove državom Rumunjsko-Srbskom? Da im to po čudi bilo nebi, pokazuje najbolje ona okolnost, što se u Srbiji o ovih Rumunjih mukom šuti, kao da ih i neima; ali nehasni ovo šutenje, kad se za to po ostalom svijetu znade.

Što smo mogli sa srbskom braćom podieliti, to podielismo. Oni su namješteni kod svih upravnih vlastih i to često u pretežnijem broju nego Hrvati, kao što je to slučaj kod visokoga stola sedmorice, gdje izmedju tri prisjednika imadu dva, koja se broje srbskomu plemenu. Razlike izmedju njih i nas neima niti u crkvi niti u školi, budući s nama u svemu posve ravnopravni. Time mislim, da bi se imali zadovoljit i netražiti od nas, što im dati nemožemo, ako nismo radi sami sebi grob izkopati. Država, kruna, ustav, javno pravo, to su osebine, koje si Hrvat pričuvati mora, i ja mislim, da dok jedan pravi Hrvat živi, da će voljet umrieti nego podnositi, da se u ove njegove svetinje dira, ma bilo to i sa strane braće srbske; jer ovakovo diranje nije bratsko već upravo dušmansko, a veli se rieč: Brat mi mio koje vjere bio, ako bratski postupa! Time završujem glasujući za redakciju i proti predlogu g. dr. Subotića.

The politics of Dragojlo Kušlan, 1847–1867

Tomislav Markus
Croatian Institute of History
Opatička 10
Zagreb
Republic of Croatia

The author analyzes the political activity of Dragutin Kušlan (1817–1867), a Croatian politician from Banska Hrvatska, between the 1840s and his death. During the Illyrian (National Revival) Movement, Kušlan was a member of the *Narodna stranka* (National Party). Shortly before the revolution of 1848 he made an unsuccessful attempt at establishing a new party with a more radical social and political programme. During 1848, as the editor of the journal *Slavenski Jug* ('The Slavic South') he represented the Austroslavic direction, which advocated the reorganization of the Habsburg Monarchy into a pluralist federal state of equal peoples, including the territorially unified Croatia. In the spring of 1849 he tried to contact the Hungarian revolutionary government but this was a private venture. Following the restitution of the constitutional state he became the grand notary of the Zagreb district 1861–1863 and composed numerous applications. In these he advocated the state autonomy and territorial integrity of the Three-partite Kingdom and its equality with Hungary. As a member of the opposition *Narodno-liberalna stranka* (National-Liberal Party) he was removed from his position in 1863. He was a firm opponent of Austrian centralism and as late as the 1860s he advocated, in his private manuscripts, the need to federalize the Monarchy. In the 1840s as well as the 1860s Kušlan condemned the Hungarian hegemonial politics and its refusal of the right to autonomy and equal national rights to other ethnic groups within the Hungarian Kingdom.

Keywords: Dragojlo Kušlan, nineteenth century, politics, Austroslavism, Illyrian (National Revival) Movement, Habsburg Monarchy